Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1986 чылдың ноябрь 30 воскресенье
№ 278 (13278)
1925 чылда үндезилеттинген. Өртээ 3 көпеек.

М. С. ГОРБАЧЕВ биле Р. ГАНДИНИҢ каттышкан парлалга конференциязы

ДЕЛИ. (Ноябрь 28). СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачев биле Индия Республиканың Премьер-Министри Р. Ганди оларның каттышкан парлалга конференциязы аңаа болган.

Парлалга конференциязын ажыдып тура, **Р. Ганди** мынча дээн: Дээрги Чиңгине секретарь! Агайлар болгаш дээргилер! Өңнүктер!

Индияже Чиңгине секретарь М. С. Горбачевтуң аян-чоруу бистиң ийи талалыг харылзааларывыска эң улуг үе-чада болган деп санаар мен. Бистиң чурттарывыстың аразында туруп турар найыралдың сырый харылзаазын ол бадыткаан.

Бис делгереңгей чугаалажышкынны эрттирген бис. Ол он шак хире үргүлчүлээн боор. Бистиң ийилдиривистиң ужуражышкынывыс чылыг болгаш бүзүрежириниң байдалынга эрткен. Ооң-биле кады чугаалажышкыннар министрлерниң болгаш делегацияларның өске кежигүннериниң деңнелинге база боор турган. Бо аян-чоруктуң түңнелдери ийи талалыг харылзааларга, девискээрге турум чорукту бактаадырынга-даа, харын-даа эң кол чүве — бүгү делегейге тайбыңны быжыглаарынга-даа улуг ужур-дузалыг болур боор.

Аян-чорук үезинде, ниити сонуургалды болдуруп турар тайбың, ядролуг боо-чепсектиг дүжүрери болгаш хөгжүлде дээн ышкаш, ындыг хөй-хөй айтырыгларны чугаалажып көрдүвүс. Дүүн бис Чиңгине секретарь-биле чамдык документилерге ат салган бис, оларның аразында эң-не чугулазы — Дели декларациязы болур. Ында ядролуг чепсектен хостуг болгаш күчүлээшкин чок делегейниң принциптери кирген.

Экономиктиг болгаш техниктиг кады ажылдажылга дугайында дугуржулгага, чаа консуль конвенциязынга, ийи чуртка фестивальдар эрттирер дугайында протоколга ат салган болгаш аян-чоруктуң түңнелдериниң талазы-биле кады кылган меделгелдин парлап үндүрген.

Ол дугуржулгалар индий-совет найыралдың күштүүнүң, бышказының, быжының болгаш шапкының дугайын херечилеп турар.

Дели декларациязы — төөгүлүг улуг хемчээлдиг документ. Ооң делегейге ужур-дузазы үе эрткен тудум улуу-биле улам өзер. Ында хосталганың, деңэргениң болгаш күчүлээшкин чок чоруктуң үндезиннеринге тургустунган делегей харылзааларының принциптери бар, делегейниң таарымчалыг чорудулгаларынга улуг салышкынны киирип турар, аңаа кады ажылдажылга болгаш тайбың онзагай чүүл болуп турар.

Бистиң харылзааларывыстың төөгүзүнде экономиктиг эң улуг дугуржулгага ат салган бис, ында чаа элээн каш, ооң иштинде хөмүр-даш болгаш нефть талазы-биле төлевилелдер бар. Ол дугуржулгада ийи чаа чүүл бар: түс черге акшаландырышкын болгаш объектилерни ажыглалга шууд белен кылдыр тудуп дужаары.

1992 чылга чедир бистиң садыглажыывыс 2,5 катап өзер кылдыр база дугуржуп алган бис. Экономиктиг кады ажылдажылганың чаа адырлары, чаа хевирлерин өөренип көөр бис. Бистиң экономика министривис болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. М. Каменцев ол айтырыгны моон соңгаар база чугаалажып көөрлер. Эртем болгаш техника талазы-биле бистиң кады ажылдажылгавысты шынар талазы-биле дүргедедириниң дугайында шиитпирин база хүлээп алган бис. Ол адырны шуут чаа ёзу-биле көөр апаар боор бис. Мурнакчы технологияларга каттышкан шиичилелдерни чорудар, ооң соонда ол технологияларны кады шиңгээдип алырынче шилчиир бис. Ол бүгү айтырыгларны маңаа кээп көөрү-биле ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының президентизи Г. И. Марчукка баштаткан делегацияны Индияже чорудар дугайында бистиң саналывыска Чиңгине секретарь чөпшээрешкен. А ооң соонда оларның ажылының түңнелдеринге үнелээн бис, ооң ындай базымнарны кылыр бис.

Бо аян-чорук ханы сеткил ханышкынын болдурду. Ол индий-совет харылзааларның деңнелин шиитпирлиг-биле өрү көдүрер дээрзинге бүзүрээр мен.

А ам Чиңгине секретарь М. С. Горбачевка сөс бээрин күзеп тур мен. Ол Индияга эң баштай келген. Ынчалзажок бистиң чуртувус-биле делгереңгей таныжып албайн барганы харааданчыг. М. С. Горбачев биске ам-даа келир болгаш Индия-биле делгереңгей-биле таныжып алыр аргалыг болур дээрзинге бүзүрел турар бис.

М. С. Горбачев. Хүндүлүг дээрги Премьер-Министр! Хүндүлүг агайлар болгаш дээргилер! Эштер болгаш өңнүктер!

Силер, дээрги Премьер-Министр, мээн сорулгамны чиигеткен болгаш ооң-биле кады берге байдалга таварыштырган деп чугаалаар ужурлуг мен. Кол чүүл дугайын Силер чугаалап кааптыңар, мен элээн каш демдеглелдер-биле, харын-даа Силерниң-биле бүрүн чөпшээрештим дээш, элээн каш сөстер-биле кызыгаарлап каап болур ийик мен. Ынчалзажок бо ужуражышкында бистиң коллегаларывысты — журналистерни ол хандыра албас ийик деп бодап-дыр мен.

Аян-чоруктуң байдалының дугайын чугаалаксай-дыр мен. Ол эки, найыралдыг, сагыш-сеткилдиң ханызындан болган. Чугаалажышкыннар ажык болгаш бот-боттарын ханы билчириниң ёзузу-биле боор турган. Ол чорук Совет Эвилелиниң, Индияның кайызынга-даа сонуургалдыг болуп турар хөй санныг айтырыгларны чугаалажып көөр арганы берген.

Бистиң амгы аян-чоруувус — Совет Эвилели биле Индияның аразында үр болгаш үре-түңнелдиг кады ажылдажылганың үе-чадаларының бирээзи. Мында бүгү чүве билдингир, мында кандыг-даа онзагай чүве чок ышкаш сагындырар: бистиң харылзааларывыс доктаамал, ол ханылап турар болгай.

Ынчалзажок бо аян-чоруктуң онзагай чүүлү бар, мен ооң дугайын чугаалаксап тур мен. Ол онзагай чүүлдер, хамыктың мурнунда, бистиң чурттарывыстың иштики хөгжүлдезин-биле холбашкан. Совет Эвилели-даа база Индия-даа боттарының мурнунда улуг сорулгаларны салып алган, боттарының төөгүлүг хөгжүлдезиниң оруунче кирген. Бо чорук бистиң кады ажылдажылгавыска өске негелделерни салып турары база билдингир. Бис бот-боттарывыстың сагыш салып турар чүүлдеривисти, өңнүктерде хүлээп көрдүнгенин ышкаш, барымдаалап көөр ужурлуг бис — а бистер хоочун өңнүктер болгаш партнёрлар болгай бис.

Бистиң чурттарывыстың иштики хөгжүлдезин барымдаалап чугаалаар болза база бир онзагай чүүл бар: Совет Эвилелинде-даа, Индияда-даа удуртулга солчу берген. Дээрги Премьер-Министр-биле бистерниң ниити бодал тургустунуп келген: бистиң харылзааларывыска бистиң мурнувуста турган салгалдың кылган чүүлдерин чүгле хевээр арттырар эвес, харын-даа бодувустуң салышкынывысты киирип, бистиң харылзааларывысты бурунгаарладып, оларны ханыладып, кады ажылдажылганың чаа хевирлеринче үнерин бодувустуң сорулгавыс кылдыр көрүп турар бис.

Амгы аян-чоруктуң ындыг онзагай чүүлү база бар. Бо аян-чоруктуң боон турары делегей байдалы-биле база ол холбашкан. Ол байдалдың дугайында бо хүннерде бистиң бодалдарывысты чугаалаан болгай бис. Олар силерге билдингир. Совет-индий кады ажылдажылга ышкаш, шак ындыг фактор — ... делегейге улуг ужур-дузалыг ындыг фактор — делегейге улам-на улуг салдарлыг болгаң турзун дээш хөделирин делегейде байдал негеп турар.

Чорудуп турар политикавыс дээш, мооң мурнунда турганы ышкаш, демниг хөделиишкинниң болгаш тускайлаң хөделиишкинниң үндезиннеринге тайбыңны быжыглаарынга, ядролуг дайынны чайладырының эрге-ажыктарынга чорудар ужурлуг базымнарывыс дээш чүгле бистиң улустарывыстың мурнунга эвес, а бүгү чурттарның улустарының мурнунга, бүгү делегей мурнунга харысалгалывысты бо хүннерде билип турган бис.

Мээң чугаалааным онзагай чүүлдер бо аян-чорукту чогум чүге ынчаар тургусканы болгаш ооң канчаар эрткенин билип алыр арганы берген деп бодаар мен.

Бо хүннерни колдуунда-ла беседалар-биле эрттирдивис. Чуртту кезиир арга биске турбаан, ынчангаш ону келир үеде эдер ужурлуг четпес болган чүүлүвүс ол деп санаар мен. Амыдырал бурунгаарлап, кады ажылдажылга калбарып, харылзаалар ханылап турар болгай. Бистиң харылзааларывыс доктаамалчыыр, ужуражылгалар хөй болур.

Аян-чоруктуң онзагай талазы болза ужуражышкыннарның болгаш беседаларның эң-не хөй болганы деп Премьер-Министрниң чугаалааны-биле чөпшээрежир мен. Чугаалажышкыннар ийи делегацияларның долу составының киржилгези-биле эртип турган, оларны делегация кежигүннери түс-түсте боттарының хамаарылгалыг кижилери-биле хамаарышкан айтырыгларын чугаалашкан.

Премьер-Министр-биле кылган ажылывыс хөй болган. Аян-чорук доосту бергенде, түңнелдерни үндүрүп турарывыс бо, бистиң күженишкиннеривис халас барбаан деп бодаар мен.

Шынап-ла, бис дыка хөй шактар дургузунда ийилээ чугаалажып келдивис, ол чорук бистиң кады ажылдажылгавыстың бүгү адырларын ийи талалыг харылзааларга-даа, делегей болгаш девискээр айтырыгларынга-даа хамааржып бүгү айтырыгларны кичээнгейлиг көөр арганы берген. Ол дээрге делегей хөгжүлдезиниң болгаш бистиң чурттарывыстың ийи талалыг харылзааларының эң ханы айтырыгларын хаара тудуп турар ёзулуг, долу хемчээлдиг чугаа болган.

Эң улуг, калбак хемчээлдиг ажыл кылдынган деп база катап чугаалап каайн. Ол ажыл политика талазы-биле-даа, экономиктиг болгаш эртем-техниктиг харылзаалар-даа, культура-даа талазы-биле чугула дугуржулгаларны чедип алыр арганы берген деп, Премьер-Министрниң чугаалаанынга каттыжып тур мен.

Бо аян-чоруктуң кол түңнели болза, **ССРЭ-ниң болгаш Индияның аразында найыралдың болгаш кады ажылдажылганың күчүзүн өстүрер** арганы берген деп чугаалап болур мен.

Совет-индий харылзааларының ужур-дузазын, бистиң улустарывыстың мурнунга болгаш бүгү делегейниң мурнунга бистиң харысалгавысты аян-чорук үезинде база катап медереп билдивис. Аңгы-аңгы социал, системалыг, аңгы-аңгы төөгүлүг, национал болгаш угаан-бодал чаңчылдары аажок онзаланчак күрүнелерниң харылзаазының дугайында чугаа чоруп турда, ооң ужур-дузазы хамыктың мурнунда ол фактыдан илерээр-дир. Бот-боттарынга ажыктыг болгаш шынчы кады ажылдажылганың он-он чылдары делегей политиказының эң чугула факторы апарган амгы үениң эң улуг болгаш онзагай бо чүүлүн кылып болур арганы берген.

Индияның болгаш Совет Эвилелиниң бөгүнгү харылзааларында тайбың догуннаашкынының принциптери эң долузу-биле сиңниккен. Ынчангаш ол бистиң шыңгыы кичээнгейивисти негеп турар.

Бистерге, бо чурттарның удуртукчуларынга хамаарыштыр алыр болза, бистиң сорулгавыс чүл дээрге, делегей төөгүзүнүң чаа үе-чадазынга бо харылзаалар тайбың догуннаашкынның принциптеринге улам долу дүүшкен турарын чедип алыры болур. Оларны практикага боттандырары чугула болбайн аан. Политиктиг принциптерге хайдыкшылары эвээш; ону ажыл-херек кырынга бадыткаары чугула. Ындыг турушка чоргаарланыр бис. А чүге чоргаарланыр бис, ынчаш? Өске, дыка чиганчыг болгу дег чылдактар тыпкаш, ону хөөредир политиктер база бар болгай! А бисте тайбың догуннаашкынның политиказы дээш чоргаарланыр үндезин чылдагаавывыс бар. Ынчалза-даа ол дээрге харысалгалыг болуру-дур.

«Ядролуг чепсектен хостуг болгаш күчүлээшкин чок делегейниң принциптериниң дугайында декларация» ышкаш, ындыг документиниң тыптып келиринге бистиң харылзааларывыстың бедик деңнели идиген берген. Ол чугула политиктиг документиниң утказын илередип турган дээрги Гандиның маңаа киирген калбак болгаш бүзүренчиг бадыткаашкыны-биле бүрүн каттыжып тур мен. Шынап-ла, ол дээрге чаңгыс талалыг документ эвес, а делегей ужур-дузалыг улуг документ-тир. Совет Эвилелиниң болгаш Индияның делегей херектеринге ролюн, бүгү кижи төрелгетенге ындыг кыйгырыг үндүрер оларның моральдыг эргезин ол көргүзүп турар.

Ийе, декларация ышкаш, ындыг документ үндүрер моральдыг эрге бисте бар дээрзинге бүзүрээр бис. Амгы делегейниң амыдыралчы эң чугула айтырыгларынга хамаарыштыр бистиң болгаш Индияның бодалдарын ында илереткен. Ол документиден делегей ниитилежилгези бистиң бодалдарывыстың угланышкынын, бистиң ёзулуг күзелдеривисти болгаш сорулгаларывысты көрүп ап болур.

Аян-чоруктуң түңнели-биле кады кылган меделгелде парлаан. Айтырыгларның делгемиин талазы-биле болгаш ийи күрүнелерниң делегей политиказының чугула айтырыгларынга үзел-бодалдарының болгаш туруштарының дөмейиниң талазы-биле ол база онзаланып турар.

Экономиктиг болгаш техниктиг кады ажылдажылга дугайында дугуржулгага ат салдынган. Дээрги Премьер-Министрниң мынча дээнин маңаа катаптаксаар тур мен: ол дээрге — бистиң бот-боттарывыс-биле харылзаалар болуп келген бүгү төөгүвүстүң дургузунда бо адырга эң улуг дугуржулга-дыр.

Индияга болгаш Совет Эвилелинге фестивальдар дугайында протоколга ат салдынган. Ону бистиң күрүнелеривистиң төөгүлүг ийи хүннеринге: Октябрь революциязының 70 чылынга болгаш Индияның хамаарылыг чоруунуң 40 чылынга тураскааткан. Оларның хемчээли болгаш утказы бо болуушкуннарның ужур-дузазынга дүгжүп турар. Ол чорук бистиң улустарывысты улам сырый каттыштырар деп бодаар мен.

Аян-чоруктуң түңнелинде ат салган документилерге хамаарыштыр мынчаар чугаалап болур: оларның утказының ханызы-биле чергелештир, чугаалажыышкыннар үезинде тывылган чүүлдер хүлээп алган документилерниң хемчээлинден ажып турар болгаш бистиң ийи чуртувуска оон-даа көскү түңнелдерни аазап турар.

Кады хөделиишкинниң ханыладырының ол хире улуг хемчеглери оларны амыдыралга херек кырында боттандырар кижилерден канчаар-даа аажок улуг ажылды негеп турар. Политиктиг күзел-сорук бар турда, бүзүрел турда, чүвени баш бурунгаар хөмүрерти көрбес байдал турда, бот-боттарының эрге-ажыктарын барымдаалаар, бот-боттарынга дузалаар, кады ажылдаар деп күзел турда маңаа, Делиге, эгезин салган болгаш бодап алган чүүлдеривис күүселдинниң болур болгаш — мону дораан чугаалаксадым — боттаныр ужурлуг дээрзинге бүзүрээр мен. Бистер Премьер-Министр-биле ол сорулгага ханы бердинген бис.

Совет Эвилелиниң төлээлери Индияның парламентизинге канчаар хүлээп алганы мээң сагыш-сеткилим хөлзетти. Ол бистиң ийи чуртувустуң төөгүзүнге артып каар онзагай болуушкун-дур.

Бистер хөй-ниити ажылдакчылары — ССРЭ-биле найырал ниитилелиниң база ССРЭ-биле культура харылзааларының ниитилелиниң кежигүннери-биле ужуражыр аргалыг болдувус. Совет Эвилелиниң делегациязынга байыр чедирер дээш олар Индияның бүгү-ле булуңнарындан, аңгы-аңгы штаттардан келгеннер — олар сураглыг, хүндүлүг, аалдарлыг кижилер-дир. Оларның сеткил ханызындан, найыралчы ёзу-биле чугаалаан сөстеринден индий улустуң Совет Эвилелинге, бистиң чонувуска найыралчы болгаш чаагай күзелдиг хамаарылганың ханы сеткилин билдиним турду. Ол сагыш-сеткилге артып каар, өөрүнчүг ужуражылга болду, аңаа илереттинген сеткил-хөөнү бистиң улузувуска чедирер бис.

Бо таварылганы ажыглап алгаш, Индияның хамаатыларынга болгаш организацияларынга аян-чорук чедиишкинниг болурунга дузалашканы дээш, бо хүннерде бисти бүргээн турган чазык-чаагай чорук болгаш кичээнгей дээш, боттарының бодалдарын болгаш сагыш-сеткилин харам чок ажыдып турганы дээш өөрүп четтиргенивисти илерелейлээрин күзедим.

Маңаа, Индияга, мен болгаш мээң эштерим бистиң улустарывыстың угаан-бодаа чүткүлдериниң кайы хире чоогун база аянажып турарын эскердивис. Бистиң чурттарывыс — төөгүде чиик эвес салым-чолдуг чурттар. Индияның төөгүзүнде-даа, бистиң чуртувустуң төөгүзүнде-даа ажыг үелер хөй турган. Чогум-на харын ынчангаш совет болгаш индий улустар өскениң ажыын билир, чөптүг чүүлче күштүг чүткүлдүг, тайбың болгаш хосталгаже ол хире күзел-соруктуг болганы чадавас.

Аян-чорук үезинде чугаалажышкыннарның утказынга база катап доктаагаш, делегей амыдыралының эң-не чидиг айтырыглары кол чүүл болбаан ындыг чаңгыс-даа ужуражышкын чок болганын чугаалаксай-дыр мен. Совет Эвилели болгаш Индия эң-не кол сорулга болза делегейни ядролуг чепсектен хостаарын, дүшкүүрлүг чорукту чавырылдырарын, бөмбүрзектиң изиг точкаларын соодарын чедип алыры деп дээрги Ганди-биле бир эп-сеткилдиг болган бис. Ол бүгү бистиң беседаларывыстың айтырыгларынга кирип турган.

Ону кылып болур, ону удур туржуушкунуң болгаш өжээргелдиң аргазы-биле эвес, күштүг ужур-мажыр чок өстүрериниң аргазы-биле эвес шиитпирлеп болур деп санап турар бис. Күш дөгээр туруш өскениң тура-соруунга чагырттышкынга, кайы бир таланың эрге-ажыктарын кы-

(Уланчызы 2-ги арынында).

РСФСР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссияларында

ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУННУҢ УГЛАНЫЫШКЫНЫ-БИЛЕ

Россияның ажылчы чоннарының бурунгаар шимчээшкининге бо чыл әлдең базымны берген. Экономикага чоруткан эде тургустунуушкунуң түңнелинде олар улус ажыл-агыйын болгаш культураны хөгжүдеринге, чонуң чаагай чоруун бедидеринге, ниитилел амыдыралының бүгү талаларынга чедиишкиннерни чедип алган.

Ам бүдүрүлге темпизин өстүрерин уламчылаарынче, эртем-техниктиг депшилгениң эргежок чугула дүргедээшкинниң хандырар ажыктыг чаа шиитпирлерни дилеп тыварынче кичээнгейни мөөңнээри чугула боор турар. РСФСР-ниң Дээди Совединиң декабрь 2-де ажыттынар сессиязынга экономиканы улам көдүрериниң программазын чугаалажып көөр. Депутаттар 1987 чылда РСФСР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң Күрүне планын, 1986 чылда Күрүне планының күүседиинин турарын, 1987 чылда Күрүне бюджедин болгаш 1985 чылда Күрүне бюджединиң күүселдезиниң дугайында айтырыгларны бүгү талалыг чугаалажып көөр.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң белеткээни бо документилерни Россия Федерациязының Дээди Совединиң План-бюджет болгаш өске-даа доктаамал комиссияларының тургусканы 13 белеткел комиссияларынга ай ажыг үениң дургузунда өөренип, чугаалажып көрген. Оларның ажылынга депутаттардан аңгыда, улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларының удуртукчулары болгаш специалистери, хөй-ниити организацияларының төлээлекчилери киришкен. План болгаш бюджет төлевилелдери республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедиринге аргаларны тургузуп турарын демдеглээн.

Ооң-биле кады ында экономиканы, социал талаларны шынар талазы-биле экижидериниң саададып болгу дег четпестерни комиссиялар илереткен болгаш оларны чайладыр талазы-биле тодаргай саналдарны киирген.

План-бюджет комиссиязының ноябрь 28-те эрткен пленарлыг хуралынга РСФСР-ниң Дээди Совединиң өске-даа доктаамал комиссияларының төлээлекчилериниң киржилгези-биле кылып чоруткан ажылдарының түңнелдерин үндүрген. 1987 чылдың планының онзагай талазы болза, ажыл-агыйны чорударының чаа байдалдарынче угланганы болур деп планның кол көргүзүглериниң талазы-биле белеткел комиссиязының даргазының оралакчызы депутат А. Г. Поповтуң дыңнадыында айыткан. Экономиктиг механизмни болгаш үлетпүрүң, агроүлетпүр комплекизин, капитал тудугну, транспортту, садыгны болгаш амыдырал хандырылгазын, өске-даа адырларны эргелеп башкарарының системазы үндезини-биле эде тургустунуп турар.

Ооң соонда бюджеттиң кол көргүзүглериниң талазы-биле белеткел комиссиязының даргазы депутат И. Я. Порунчиков чүве чугаалааш, бюджеттиң орулга кезээн 73 миллион рубльге улгаттырып болур арганы депутаттар дилеп тыпкан деп демдеглээн. Бо херецинни чырыдышкының, кадык камгалал болгаш социал хандырылга албан черлериниң капитал септелгезиниң херелленинге, оларга дериг-херекселдер болгаш эт-сеп садып алырынга, кодээ районнарга күш-культура болгаш спортту хөгжүдеринге ажыглаары чугула деп олар демдеглээн.

Пленарлыг хуралга санал берген депутаттар республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедиринге курлавырларны бүгү талалыг мобилизастаарынче, бо херекке улус депутаттарының Советтериниң, оларның күүсекчи болгаш башкарыкчы органнарының ролюн бедидеринче кол кичээнгейни угландырган.

Хуралдың киржикчилери план болгаш бюджет талазы-биле түңнелдер төлевилелин, комиссияларның эдеринчи илеткелдерин чүүлдүгээнген. Оларны РСФСР-ниң Дээди Совединиң бүгү доктаамал комиссияларынга үзе шиитпирлеп көөрү-биле дамчыдып бээр шиитпирни хүлээп алган.

Хуралга РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы В. П. Орлов, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазының оралакчызы Т. Г. Иванова, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң секретары Х. П. Нешков, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң харысалгалыг ажылдакчылары, республиканың министерстволарының, күрүне комитеттериниң болгаш ведомстволарының удуртукчулары киришкен.

(СЭТА).

Он бирги беш чылда бедик күш-ажылчы көргүзүглери дээш Таңды районнуң «Россия» совхозунуң инек кадарчызы Шулуу Санчыевич Чооду Күш-ажылдың Кызыл Тук ордени-биле шаңнаткан. Даанган хереэнге бедик харысалгалыг коммунист малчын ажыл-агыйның улусчу контроль бөлүүнүң ажылынга идепкейлиг киржип турар.

ЧУРУКТА: коммунист Ш. С. Чооду.

А. ЗАЙЦЕВТИҢ фотозу.

Сөөлгү шактарда

ДЕЛЕГЕЙНИҢ ХӨЙ-НИИТИЗИНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИНДЕ

М. С. Горбачевтуң Индияже аян-чоруу — делегей парлалгазының кол темазы апарган. СЭКП ТК-ның Чиңгине секретарының алдары дээш Индияның Премьер-Министриниң Делиге тургускан дүштеки шайлалгазының үезинде М. С. Горбачев биле Р. Гандиниң чугааларын, аян-чоруктуң эрткениниң дугайында материалдарны калбаа-биле парлап тура, чугаалажышкыннарның төвүнде — ядролуг дайынны чайладыры дээш, бүгү делегей байдалын экижидери дээш демиселдиң айтырыгларының туруп турарын массалыг информацияның органнары демдеглеп турар. Шалыпкын хөгжүп кел чоруур совет-индий харылзаалар делегейниң доктаамал чоруунуң болгаш тайбыңның чугула факторy болуп турарын, Индия-биле найыралдыг харылзааларны чайгылыш чок хөгжүдериниң угланышкыны ССРЭ-ниң даштыкы политиказының бир онзагай угланыышкыннарының бирээзи болуп турган, турар болгаш моон соңгаар-даа артар дээрзин, а дээди деңнелге үргүлчү болуп турар совет-индий ужуражышкыннар — ол харылзааларның чугула факторy болурун олар демдеглеп турар.

ДЕЛИ. «Индий черге М. С. Горбачевтуң чугаалаан баштайгы сөстери чылыг уткуп алышкын болгаш чаагай сеткилдиг күзээшкиннер дээш Раджив Гандиге, бүгү индий улуска хүндүткелдиң болгаш өөрүп четтиржишкинниң сөстери болган деп, «Индиан экспресс» демдеглеп турар. Совет удуртукчу делегейде болуп турар нарын чорудулгаларга кончуг ханы үнелелди берген. Болуну ээлчээнде Р. Ганди шылгалданың болгаш дүвүрээзиниң үезинде Индияга дуза көргүскен чурттуң болгаш чонунуң төлээлекчизи ышкаш кылдыр М. С. Горбачевка байыр чедирген.

Бүгү улустарның тайбың келир үезин хандырарынга ийи чурттуң күжениишкиннериниң дыка чугула ужур-дузазын «Таймс оф Индиа» демдеглеп турар. М. С. Горбачевтуң айтканы ышкаш, делегейде ийи улуг күрүнениң ийилдирзиниң ээлеп турар байдалы ийи таланың харылзааларынга-даа, делегейниң калбак айтырыгларынга-даа хамаарыштыр оларның удуртукчуларынга аажок улуг харысалганы онаап турар деп, солун бижээн. «Ийи чурттарның аразында харылзааларга келир үеде эки база боор болур тайбың, найырал болгаш кады ажылдажылга дугайында кереэ улуг ужур-дузалыг болганын» солун демдеглээн.

ВАШИНГТОН. ССРЭ-ниң болгаш Индияның удуртукчулары ядролуг чепсектен хостуг делегейже баар орукта чорууруп «сылдыс дайынынга» белеткелдиң америк программазының шаптыктап турарын медеглээн, ону бурууну шапкан деп, Эн-би-си телекомпания демдеглеп турар. «Боо-чепсекти эндере бүдүрерин контрольдаар талазы-биле АКШ-тың политиказын ийи удуртукчу шүгүмчүлелге таварыштырган» деп, «Вашингтон пост» тайылбырлап турар.

Москваның Индия-биле найыралдыг харылзааларын быжыглаарынче чүткүлү, Мурнуу Азияның болгаш Чоокку Чөөн чүктүң чурттарынга хамаарыштыр ССРЭ-ниң политиказының дугайында М. С. Горбачевтуң принципиалдыг чугула медеглелдери совет даштыкы политиканың хөй талалыг чорууңга бараан болуп турарын херечилеп турар-дыр деп, «Крисчен сайенс монитор» бижээн.

ЛОНДОН. «Совет удуртукчуга Индияга аажок чылыг хүлээп алышкынны көргүскен» деп «Таймс» тайылбырлап турар. Космосту милитаризастаарынга удур шиитпирлиг турушпушаан, Индия Рейкьявикке дээди деңнелге эрткен совет-америк ужуражышкынга ооң хамаарылгазының кандыг болганын чайгылыш чокка билип аптар арганы берип турар. Совет-индий харылзаалар бүзүрежилгениң, деңэргениң, хувудулежириниң байдалынга, кайы-кайызының-даа эрге-ажыктарынга, онзагай чүүлдеринге кичээнгейлиг хамаарjыжырынга үндезилеп тургустунган.

(СЭТА).

МАЛ АЖЫЛЫН ХӨГЖҮДЕР

Дүүн Кызылга республиканың мал ажылдакчыларының хуралы болган. Аңаа Агроүлетпүр күрүне комитединиң, районнарның агроүлетпүр комитеттериниң удуртукчулары, ажыл-агыйларның мал ажылының талазы-биле тускай эртемниглери, бригадирлер болгаш малчыннар киришкен.

Хуралга мал ажылында чугула айтырыгларның болгаш моон соңгаарғы сорулгалар дугайында илеткелди Тыва АССР-ниң Агроүлетпүркомунуң даргазының бирги оралакчызы И. М. Сувандии, уксаажыдылга ажылын болгаш малдың продуктулуун бедидериниң дугайында илеткелди республиканың уксаажыдылга каттыжышкынының начальниги Л. К. Шашова, мал аарыглары-биле демисел болгаш профилактика ажылының дугайында илеткелди Агроүлетпүркомунуң килдис начальниги И. Н. Беляков кылган. «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң хойжузу, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры И. П. Сафонов, Тес-Хем районнуң мал эмнелгезиниң мал эмчизи С. М. Уванчур, «Меге-Бүрен» совхозтуң сарлык кадарчызы Х. К. Донгак, «Тоора-Хем» совхозтуң ивя бригадазының бригадири Т. М. Төвүт болгаш оон-даа өскелер санал берген.

СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин хуралдың ажылынга киржип, делгереңгей чүве чугаалаан.

М. С. ГОРБАЧЕВ биле Р. ГАНДИНИҢ каттышкан парлалга конференциязы

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

вамдаарынга, харын-даа таарышпастарны анаа-ла базарынга үндезилеңген.

Ындыг турушту келир үе чок, а амгы үези — мырыңай адаарганчыг эвес, харын-даа шуут-ла бужар дээрзинге бүзүрел турар бис.

Келир үеже орук политиктиг чаа угаап бодаашкынны бадыткаарын дамчыштыр, ядро-космос боттуг чүүлдерин билирин дамчыштыр, бүгү чурттар бот-боттарындан хамаарылгалыг дээрзин медерел билирин дамчыштыр, тайбыңны болгаш идегелдиг айыыл чок чорукту тургузарынга бүгү чурттар, бүгү улустар, бүгү күрүнелер киржир ужурлуг деп бүзүрелди дамчыштыр эртер.

Аян-чорук бүдүүзүнде Москвага база маңаа, Делиге, индий организацияларлардан, хамаатылардан чүс-чүс телеграммалар болгаш чагаалар алганымны чугаам төнчүзүнде демдеглексей-дир мен. Совет Эвилелин, бистиң чонувусту буянныг көргенинин изиг сеткили оларда сиңникен. Индияның дыка хөй черлеринге баар дугайында чалалгалар эмгежок болду. Бистиң чуртувус дугайында чылыг сөстер, эки күзээшкиннер дээш, эки сеткил болгаш буянныг көрүш дээш индий хамаатыларга, хөй-нийти организацияларынга, парлалга органнарынга чүректиң ханызындан өөрүп четтиргенивисти илергейлеп көрейн.

Индий аныяктарга, студент, школачы аныяктарга байырлыг болгаш өөрүп четтириишкиниң оннагай сөстерин дамчыдыксадым, бо удаада оларны чүгле автомобильден көргеним хомуданчыг-дыр. Бистиң делегациявыска, совет улуска бо хүннерде оларның сеткил-сагыш илерээшкиннерин бедик үнелеп турар мен.

Ооң соонда М. С. Горбачев, Р. Ганди айтырыгларга харыы берген.

М. С. Горбачевтан айтырыг: Чугаалажыышкыннарның үезинде регионалдыг айтырыгларның көрдүнгенин ам чаа айтып медеглединер. Каттышкан Штаттар Пакистанны милитаризастап турарынга хамаарыштыр канчаар бодап турар Силер?

Харыы: Бистер шуптувус — Совет Эвилели, Индия, Пакистан — кожалар бис. Кожалар бот-боттарын билчиринин ёзузу-биле боттарының харылзааларын тургузарынга дузалашпышаан, кезээде тайбың чурттаар ужурлуг деп бодаар мен. Пакистан улус-биле эки, чаагай харылзааларны тудар дээш турар бис. Ындыг харылзааларны тургузарының аргаларын тывар херек. Оортан өскээр орук халаптыг уржуктарга чедирер апаар айык. Бо дугайын шуптувус бодаар ужурлуг бис. Бо айтырыг Пакистанның чазаанга база бүгү-биле хамааржыр деп бодаар мен.

Р. Гандиден айтырыг: Космосту тайбын ажыглаар талазы-биле ССРЭ-ниң болгаш Индияның аразынга кады ажылдажылганы калбартыр дугайында, космонавтылар белеткээр делегей төвүн тургузар дугайында бодал парламентиге чугаага илергейлеттинген. Ындыг идея боттанып болур деп бодап турар Силер бе?

Харыы: Бо дээрге кайгамчык чаагай идея деп бодаар мен. Ынчалзажок ону канчаар боттандырарын база катап ылавылап бодаар ужурлуг бис. Ол идея боттанып болур деп бодаар мен.

М. С. Горбачевтан айтырыг: Кыдат-биле харылзааларны экижидеринче чүткүп турар дыр Силер, ол дугайын Владивостокка чугаалаан болгай Силер, бо талазы-биле чедиишкиннерин Силерге күзеп тур бис. Бистиң чуртувустуң улустарының сонуурган турар айтырыынга харыыны бээрин Силерден дилээр бодаан мен: шагдан бээр туруп келген кызыгаар чөрүлдээлеринге хамаарыштыр бистиң чуртувусче шериг болгаш өске-даа айыышкынының айыылы Кыдат-биле харылзааларны экижидер үеде бар болуп турар эвес ирги бе? Сөөлгү үеде Кыдаттың кылган чамдык базымнарының дугайында билир болгай Силер, ол базымнар мооң мурнунда туруштан ойталаашкын болуп турар. Ындыг айыылдың тургустуна бээрин болгаш ССРЭ-ниң база Индияның аразынга харылзааларга «сүттүң ирий бээрин» болдурбас төлээде, чүнү кылза чогуурул?

Харыы: Сөөлгү айтырыыңарга хамаарыштыр чугаалаан болгай мен. Кыдат-биле харылзааларны экижитпишаан, бистиң кылып турар чүүлдеривис Индия-биле бистиң харылзааларывысты кошкатпас. Ол базымнар Индияга когаралды кажан-даа чедирбес. Индия-биле харылзааларны ханылаадыр бис, амгы аян-чорук ол дугайында херечи болуп турар.

Силерниң чугааңарның (катка) арткан кезиинге хамаарыштыр мынчаар чугаалап болур айык мен: азия девискээрде бүгү чурттарның аразынга харылзаалар экижип, ССРЭ-ниң болгаш Кыдаттың аразынга харылзаалар экижээн тудум-на, делегейниң бо кезээнде бүгү байдал эки болур. Кажан байдал экижип, кады ажылдажылга калбаарарга, бот-боттарын билчир чорук улгадыр, идегежилге ханылаар апаар.

Р. Гандиден айтырыг: Сөөлгү хүннерде болгаш бөгүнгү парлалга конференциязынга чугааңарга эртем-техниктиг революцияның эң чаа чедиишкиннерин индий-совет кады ажылдажылганың перспективтиг чаа адыры деп адаан болгай Силер. Космос төвүнүң дугайы маңаа база демдеглеттинген. Ындыг кады ажылдажылга оон ыңай кандыг угланыышкыннар-биле, кандыг чаа хевирлерлиг хөгжүп болур деп бодаар Силер?

Харыы: Бо айтырыгларны бистиң эртемденнеривис болгаш академик Марчук баштаан совет делегация улам тодаргай чугаалажып көөр боор деп бодай-дыр мен.

М. С. Горбачевтан айтырыг: Бистиң соңгу талакы кызыгаарларывысче Кыдаттың шургуушкунун канчаар көрүп турар Силер?

Харыы: Мооң мурнунда чугаалаан чүүлдерим-биле шеглеттинип болур айык мен. Политиктиг таарыштырылгага үндезилээш, бот-боттарын билчир чоруктуң ёзузу-биле кызыгаар айтырыгларын шиитпирлээр күзел ийи талаларда бар деп бодаар мен. Ол дээрге дыка эки көрүүшкүн-дүр, ынчаар көрүүшкүнге бодуувустуң талавыстан байыр чедирип турар бис.

М. С. Горбачевтан айтырыг: Иранда, Пакистанда болгаш Индияда 5 миллион афган дескеннерниң туруп турарын билир болгай Силер. Дели декларациязынга маңаа, Делиге, ат салдыңар. Совет шериглерни Афганистандан үндүрери аалынга чанып келир аргаларны афган дескеннерге бээр деп санап турар Силер бе?

Харыы: Индий журналистер-биле интервьюга бо айтырыг тайылбырлаттынган турган. Афганистанны долгандыр айтырыг политиктиг арга-биле шиитпирлеттинизин дээш туржуп турар бис. Айтырыгны ынчаар шиитпирлээринге чөпшээрежилге дүрген чедип алдынган тудум-на, Афганистанга-даа, ооң кожаларынга-даа эки болур. Айтырыгны ынчаар шиитпирлээри дескеннерниң айтырыынга база хамааржыр. Ынчаарга дескеннерниң айтырыы совет шериглерни үндүрери-биле холбашкан дээрзинге хамаарыштыр силерниң-биле чөпшээрежип шыдавас мен. Политиктиг арга-биле таарыштыр шиитпирлээриниң талалакчылары бис, бо талазы-биле илепкейлиг турушту ээлээр болгаш ол айтырыгга хамаарылгалыг бүгү талаларны кады ажылдажырынче чалап турар бис. База катап чугаалаар бодай дыр мен: ол айтырыгны ырак эвес келир үеде таарыштыр шиитпирлээриниң перспективалары бар болуп турар. Байдалды ынчаар көрүп турар бис, ынчаар көрүүшкүнге дүүштүр хөделир апаар бис.

Р. Гандиден айтырыг: Индий океанны милитаризастаарын амгы үеде чорудуп турар дыр. Ядролуг чепсектиг күрүнелерниң океан эриктеринде чогу эки-дир, бүгү чепсекти өскээртен эккелген. Индий океанны тайбыңның зоназы болдурар талазы-биле конференция удавас болур ужурлуг. Ооң шиитпирлери кандыг болур ирги?

Харыы: Индий океанны тайбыңның зоназы кылдыр КНО чарлап каапкан болгай. Болур ужурлуг конференцияның ам-даа болуп эртпээни хомуданчыг-дыр. Конференцияны болдурбазынга сонуургалдыг ядролуг чепсектиг чамдык күрүнелер аңаа моондактап турар деп санап турар бис. Индий океан болза ядролуг чепсектиг күрүнелерниң удур туржуушкунунуң хоетуг, тайбыңның районы болган турар ужурлуг, улуг эвес болгаш эрик кыдыында күрүнелерже кандыг-даа, ооң иштинде шеригниң-даа айыышкыннары туруп болбас ужурлуг. Ынчаарга Индий океан — бүгү делегейниң кезектеринин бирээзи-дир. Бүгү делегей тайбыңның зоназы болган турарын көөрүн күзээр айык бис.

М. С. Горбачевтан айтырыг: Мээң айтырыым Кыдат-биле силерниң харылзааңарга хамаарышкан. Сөөлгү үеде ол харылзаалар экижип эгелээн. А Индияга удур Кыдаттың талазындан дайын кыжаныышкыны тургустунуп келир болза, кайызының талазынга турар Силер?

Харыы: Азия регионга болгаш мында турар улуг күрүнелерниң — бирги ээлчегде Кыдатты, Индияны, Совет Эвилелин оларга хамаарыштырып тур мен, харылзаалар экижир болза, мырыңай өске байдал тургустунуп келир. Ынчаарда силерниң бодап турар чүвеңер боттанмас. Бо талазы-биле бүзүрээр мен. Кымның талаазын шилип алыры кымга-даа таарышпас. Мээң чугаалавым — Азия регионга, мында Кыдат, Индия, Совет Эвилели ышкаш, ындыг чурттарның аразынга харылзааларны таарымчалыг болдурарынче, экижидеринге угланыышкын күштелир деп бодаар мен.

М. С. Горбачевтан айтырыг: Чалгыныыг ракеталар-биле чепсегленген В-52 деп бомбалакчы самолёттарны эндере бүдүрерин АКШ калбартпышаан, СБК-2 керээден ойталаар дугайында шиитпирин чоокта чаа чарлаан. Совет Эвилелиниң харыызы кандыг болурул база боо-чепсектерге контроль талазы-биле болуп турар чугаалажыышкыннарга ол кандыг салдарны чедирерил?

Харыы: Ол дугайында информацияны парлалгадан билип алдым. Ак бажыңның албан хуузунда медеглели-биле ам-даа таныш эвес мен. Бир эвес ындыг шиитпирни шынап-ла хүлээп алган чүве болза, ол Рейкьявикке болган беседаның бүгү ужур-утказынга, чепсекти дүжүрер талазы-биле чугаалажыышкыннарга америк тала каттыжып турар дээрзиниң дугайында ук америк таланың Рейкьявик соонда медеглелинге безин удурланышкак болуп турар-дыр. Ол-ла үеде РУК талазы-биле документ-биле чергелештир, СЧК-2 дээн ышкаш ындыг чугула документини база тооп көрбейн турарын илередип турар-дыр. Бир эвес ындыг шиитпирни хүлээп алган чүве болза, ол улуг алдагдал-дыр деп бис санап турар бис. Ол чорук чепсегленииишкинни дүжүрериниң аргаларын дилеп тывары бергедедир апаар.

Ынчалзажок. ооң-биле чергелештир, ындыг янзылыг хөделиишкиннер чепсегленииишкинни дүжүрериниң, ядролуг чепсекти узуткап чок кылырының эргежок чугулазын билип турар бүгү-ле кижилериниң идепкейлиг чоруунга идигни бээр ужурлуг дээрзин чугаалаар бодап олур мен. Амдызында орайтаваанда хөделиринче, кады хөделиринче бүгү улустарны кыйгырган, Совет Эвилелинге бистиң шын кылганывысты ол хөделиишкиннер база катап бадыткап турар-дыр.

М. С. Горбачевтан айтырыг: Афган айтырыын политиктиг шиитпирлээри-биле чүнү кылып болурул? Силерни чаартыкчы болгаш дидим чоруктуң үлегер-чижээ болуп турар деп, Премьер-Министр дүүн чугаалаан болгай. Афганистанга үндезин таарыштырылганы шиитпирлээринге кала-даа каттышпаан улуг эвес бөлүк идиг берип шыдаар деп санап турар силер бе?

Харыы: Афганистанга политиктиг аайлап таарыштырылганы кылырынга идигни берип болур бүгү-ле чүүлдерже кичээнгей салза чогуур. Ук салдынган айтырыгга харыыны мурнунда-ла берипкен-дир мен. Аңаа мээң кандыг-бир чүвени немээрим берге-дир. Ынчалзажок силерниң айтырыыңарда илергейлеттинип турар дүвүрээзинин мен чогуур билиишкин-биле көрүп тур мен.

М. С. Горбачевтан айтырыг: Айыыл чок чоруктуң айтырыын барымдаалап көргеш, Силер Индия-биле калбаа-биле таныжып шыдаваан боор силер. Ооң-биле холбаштыр, терроризм болгаш ооң уржуктарының дугайында чүнү чугаалап болур силер?

Харыы: Делиге мээң чоруушкунум бистиң ажылдап кылган программавыска бүрүн дүүштүр болган. Аян-чоруктуң алыс сорулгазы — болдунар аргаларны чугаалажыышкыннарга болгаш санал-онал солчулгазынга болдунар-ла бүрүнү-биле ажыглаары турган. Аңаа херегледи медерел билип турдувус. Ону барымдаалап көрген бис, ынчангаш аян-чоруктуң мындыг деңнелинге четкен болганыыста, шын кылган-дыр бис деп бодаар мен.

Терроризмге хамаарыштыр алыр болза, бистиң принципиалдыг туружувус бүгү делегейге билдингир — бис ооң шуут удурланыкчылары бис. Ол болза принципиалдыг чорук-тур, ынчангаш бистер бистиң иштики болгаш даштыкы ажыл-херектеривиске ону удуртулга болдуруп турар бис.

Катаптап каайн: бистер — терроризмниң кандыг-даа хевириниң, ылаңгыя күрүне хевириниң терроризмниң шиитпирлиг удурланыкчылары бис.

М. С. Горбачевтан айтырыг: Афган айтырыын дүрген аайлап, шиитпирлээр дээрзинге идегелди илергейледиңер. Ол идегел чүге үндезилеттинип турарыл дээрзин билип алыры күзенчиг-дир. Индий океанга айыыл чок чорук планының дугайын чугаалададыңар. Аңаа Пакистанны киириштирер дугайында силерниң бодалыңар кандыгыл база силер ону кандыг янзы бодап турар силер? ССРЭ биле Пакистанның аразынга бот-бодун билчир чорукту экижидерин канчаар көрүп турар силер база силерниң бодап турарыңар-биле алырга, чаагай кожа-хелбээ харылзааларны тударынга чүү шаптыктап турарыл?

Харыы: Индий океанны тайбыңның болгаш айыыл чок чоруктуң зоназы болдурарынга хамаарыштыр бистиң саналдарывыс кандыгыл дээр болза, олар индий чазактың бодалдарынга чоок болуп турар, ол дугайын маңаа дээрги Премьер-Министр чугаалап каапты.

Эрик чоогунуң бүгү-ле күрүнелеринге, ооң иштинде Пакистанга-даа айыыл чок чоруктуң байдалын тургузарынга чедирер ындыг чорудулгага киржиринге бистер белен бис. Ол чорук Индий океанның зоназында бүгү нийтилежилгениң эрге-ажыктарынга, хөгжүлдениң болгаш кады ажылдажылганың эрге-ажыктарынга таарыжыр айык.

Афганистанда байдалды аайлап таарыштырган турар дээрзинге хамаарыштыр ынаныштыы илергейлээриниң аргазын берип турар чүүлдүң дугайын ам чугаалап көрейн. Ол айтырыгны аайлап шиитпирлээн турар дээрзинге чаа чүүлдер Кордовестиң аян-чоруунда-даа, Совет Эвилелин киириштир, өске-даа күрүнелерниң чүткүлдеринде-даа бар деп бодап олур мен. Ындыг чазалга-биле кызыгаарлаттынып каар бодай-дыр мен. Шиитпирлээрин дилеп тывары чорудуп турар үеде ол темага хөй чугаа-соот үндүрери эпчок боор.

Ам сөөлгү чүүл — Совет Эвилелиниң Пакистан-биле харылзааларының дугайы. Бистер кезээде-ле Пакистан-биле кады ажылдажылганы кылып база Азияның ол кезээнге дүшкүүрлүг чорукту чавырылдырары дээш берге үелерде безин бодувустуң үлгүхуувусту киирип турганывыс билдингир болгай. Бистер амдаа ынчаар хөделиринге белен бис. Ук девискээрге чогумчалыг байдалды тургузарының нийти эрге-ажыын барымдаалап көргеш, Пакистан-даа бодунуң туружун бодап көөр боор деп ыяаныып турар бис.

Р. Гандидан айтырыг: Индия биле Кыдат харылзааларын чогумчудар дээрзинге идегелди илереткен болгай силер. Бир эвес Кыдат мурнуку хевээр муң-муң миль индий девискээрин ээлеп, Пакистаның силерге шаптыктаашкынны кылырынга дузалап турар чүве болза, ону кандыг янзы кылырыл? Девискээр айтырыының талазы-биле силерниң туружуңар кандыгыл? Кампучияның айтырыын дээрги Горбачев-биле чугаалажып көөр апаар бис деп Бангкокка чугаалаан болгай силер. Силер ону чугаалаштыңар бе база ооң түңнелдери кандыг болганыл?

Харыы: Ийет, Кампучияның айтырыын шынап-ла чугаалажып көрген бис, ынчаарга ол айтырыг талазы-биле эң эгезиниден тура ээлеп келген боттарывыстың туруштарывысты өскерткээн бис. Айтырыгның алыс утказы чүдел дээрге, полпотчу ёзу-чурумнуң киржилгези-биле ук айтырыгның кандыг-бир шиитпирлээшкини болдунмас дээрзинде болуп турар. Индонезияже болгаш Таиландыже мээң чоруушкунум үезинде ол чурттар база ындыг турушту ээлеп турар ышкаш болган. Ол чугаалажыышкыннарны өске деңнелдерге уламчылаарынга үе негеттинип турар. Ынчангаш бистер ону уламчылаар апаар бис.

М. С. Горбачев: Шынап-ла, Кампучия айтырыы санал-онал солчурунуң, удур-дедир анализтээриниң, догааштырарының чүүлү болган чүве. Чугаалажыышкынны уламчылаар деп дугурушкан бис. Кампучия айтырыының тургустунуп келгени билдингир болгай, ынчангаш ук айтырыгның билдингир чылдагааннар-биле улуг качыгдалга таварышкан кампучи улустуң эрге-ажыынга дүүштүр шиитпирлээн турары эргежок чугула.

Индия биле Кыдаттың аразында кызыгаар талазы-биле маргылдааларга хамаарыштыр чүл дээрге, оларны бүзүрежир чорукка болгаш боттуг чүүлдерге үндезилээш шиитпирлээриниң бүгү аргалары ол ийи чуртта бар деп санап турар мен. Ол дээрге Кыдаттың болгаш Индияның шиитпирлээр айтырыы-дыр.

М. С. Горбачевтан айтырыг: Силерниң чуртуңар 20 чыл мурнунда Ташкентиге Пакистан биле Индияны чоокшулаштырар дээш күжениишкинни үндүрген болгай. Ынчаарга Индия биле Кыдаттың туруштарын силерниң ам чоокшулаштырыптарынга кордаалар кандыг ирги? Ол айтырыгны Кыдат-биле чугаалажыышкыннарга көдүрүп турган бе азы тургустунган байдалды шынар талазы-биле экижидер дээш боттарыңарның инициативаңарны үндүрер Силер бе?

Харыы: Индия биле Кыдаттың аразында харылзаалар чоруп турар болгаш ийи талага сонуургалдыг бүгү айтырыгларны тодарадырынга олар ажыглаттынып турар.

М. С. Горбачевтан айтырыг: Дескен афганнар Афганистанны совет шериглерниң мында турар ужурундан каггаш чоруп турар эвес деп чугаалададыңар. Ону канчаар шиитпирлээри таарымчалыг деп санап турар силер база Афганистанның чазааның саналдарын боттуг деп санап турар силер бе? Муджахеддиннерниң хөделиишкиннериниң түңнелинде совет шериглер дузакта кире берген-дир деп чугаалап болур бе?

Харыы: Амгы үеде делегейде тускайлаң төөгүлүг тургузугнуң оруунче улам-на чаа-чаа улустарның үнүп турары ындыг байдал тургустунган. Оларның боттарының политиктиг, социал шилип алыышкынын кылып, боттарының оруктарын боттары тодарадып ап турарлар. Бистер ындыг байдалды чер бөмбүрзээниң аңгы-аңгы кезектеринден көрүп турар бис.

Ону чогум канчаар көөр апаарыл? Бир эвес улус бүрүзүнүң оларны шилип алыр эргелерин хүлээп көрбес чүве болза, улустар аразынга чогумчалыг харылзаалар тургустунмас деп санап турар бис. Кандыг-даа чурттуң улузу ол кандыг орук-биле чоруурун, кандыг идеологияны барымдаалаарын, политиктиг организацияның кандыг хевирлерин ажыглаарын шиитпирлээр эргелиг боор турар. Ол дээрге ооң тускай хамаарышпас эргези-дир. Күрүнелерниң хөй кезии — силерниң мында төлээлел турарыңарда күрүнелер (Канада) болгаш АКШ-даа, Совет Эвилели, Индия-даа шилиишкинниң ындыг оруун таварып эрткени билдингир болгай. Орукту шилип алырының эргезин бир таварылгада чүге хүлээп көрген турарыл, өске талазында чүге хүлээп албазыл азы чүге озалдаашкын-биле хүлээп көрүп турарыл? Чижээ, АКШ Совет Эвилелин 17 чыл эрткенде хүлээп көрген, ынчаарга Россия бодунуң үезинде америк хамаарышпас чорукту дораан-на чүүлдүгзүнүп, хүлээп көрген турган болгай. Индий улус бодунуң хамаарышпас чорууң чарлапканда, ССРЭ оларның боттарының оруун шилип алыр эргезин хүлээп көргенин билдиңгир.

Кымның-даа шилип алыр эргезин казып болур бе ынчаш? Ол болза, чөрүлдээлер чүге тыптып келирил деп чүвени билип алырынга нийти тайылбыр-дыр. Ындыг чөрүлдээлер улустуң бодунуң дүрүм ёзугаар эргезин боттандырып чорударынга инициативазынга даштыкыдан шаптыктап турар черлерге тыптып келир.

Афганистан — бистиң-биле кожа күрүне. Кандыг-даа ёзу-чурумнарның туруп турганының үезинде бистиң ооң-биле харылзааларывыс эки турган. Бистер хааннар-биле кады ажылдап, премьер-министрлер-биле кады ажылдап турган болгаш ол чуртка революстуг болуушкуннарның үндезининге тыптып, тургустунган амгы Афганистан-биле-даа кады ажылдажылганы кылып турар бис. Афган улустуң кандыг тургузуглуг болуру, кандыг орукту бодунга шилип алыры болгаш өскелерден дыка хожудап калган нийтилелдиң хөгжүлдезин дүргедедири оларның херээ-дир.

Даштыкыдан холгаарлаашкыннарның уржуундан афган улустуң бодунуң оруун шилип алырынга кыжаныышкын тургустунуп келген үеде ооң чазааның дилээнин ёзугаар бистер Афганистанче кызыгаарлаттынган санныг шериглерни чоруткан бис. Бистер Афганистандан үнүп чоруур-даа бис. Бистиң шериглеривистиң Афганистанга хевээр артарының дугайында бодал совет удуртулгада чок-даа боор турар. Бистер Афганистанның найыралчы улузунга бүзүрээр бис.

Бистер кана-даа каттышпаан, тускайлаң хамаарышпас, бодунуң курлавырларын, бодунга хамааржыр бүгү чүүлдерин боду ажыглаар Афганистан дээш, нейтралдыг Афганистан дээш туржуп турар бис. Аңаа кандыг ёзу-чурум тургустунары — ол дээрге афган улустуң херээ-дир.

Р. Гандиден айтырыг: М. С. Горбачев Владивостокка чугаазынга Азияга, Индий болгаш Оожум океаннар районунга айыыл чок чоруктуң айтырыгларының талазы-биле калбак чуганы эгелээрин саналдаан болгай. Делиге боор эрткен совет-индий чугаалажыышкыннарга ындыг чуганы калбартырынга кандыг салыышкынны кылган ирги?

Харыы: Тайбыңның эрге-ажыктарынга дүүштүр Азияга кады ажылдажылга дугайында бодалдар чаа чүүл эвес деп чүвени бодунуң чугаалаарымның бирээзинге мурнунда-ла айыткан мен. Ону Джавахарлал Неру барык 40 чыл мурнунда-ла көдүрүп турган. Ёзулуг тайбың тургустунузун дээр болза, улустар аразының харылзааларының — чүгле Индияның өске чурттар-биле харылзааларының эвес, харын база ол девискээрниң бүгү чурттарының аразында харылзааларның деңнели — ам-на дээштиг, анаа-ла прагматизмден ырак болур ужурлуг деп, кажан-даа санап келген мен. Бир эвес чурттар аразынга бот-боттарын эки билчир чорук чедип алдынган турар таварылгада ол тургустунуп болур айык.

Парлалга конференциязы доозулду, олурушканнарга шуптузунга четтирдим.

ЧАСКА БЕЛЕТКЕЛ

«Барлык» совхозтуң төп шаңында ажыл-иш ам-даа хайнышкынныг. Келир чылдың дүжүдүнге үрезин белеткеп, мал чеминге суланы чарбалап, шупту 18 кижи мында ажылдап турар.

Совхоз бо чылын багай эвес тараа дүжүдүн ажаап алган. Күзүн чамдык үелерде тараа шаңга сыңышпастап турган. Нииттизи-биле төп шаңга 3200 ажыг тонна тараа дүшкен. Совхоз план чок-даа болза, 268 тонна тарааны дужааган. Ам төп шаңда 1700 тонна тараа арткан. Бо хүннерде шаңда үрезин арыглаашкыны чоруп турар.

— Шаңда тараа үрезин арыглаар үш, люцерна үрезин арыглаар бир машина бар. Келир чылдың үрезининге 85 тонна арбайны, 350 тонна суланы, 54 тонна кызыл-тас үрезинин арыгладыывыс. Арыглаан үрезинниң арбайдан өскезин складтарже киирген — деп, шаң эргелекчизи Хүлер-оол Хертек чугаалады.

Тараа чарбалап турар машинаның чанында ийи аныяк оол тур. Олар хүнде 2.2 тонна тарааны чарбалап тырттырар нормазын ийи катап ажыр күүседип турарлар. Аныяк оолдарның кылган чарбазын фермаже сөөртүп турар. Оларның аттарын Начын-оол Монгуш, Артур Бүрбү дээр.

Төп шаңда ажылдап турар кижилерниң совхоз төвүнден эртен эккелгеш, кежээ дедир сөөртүп турар. Шаңда столовая доктаамал ажылдап, ажылчыннарга изиг аъш-чемни берип турар. Ажылдап турарларның хөй кезии — аныяктар. Олардан Валентина, Зинаида Доржу угбашкылар, Полина Ооржак болгаш өскелер-даа кызымак ажылдап турар.

Шаңда чамдык четпестерни ыттавайн барып болбас. Күзүн чаъстыг, харлыг хүннер болганы-биле дыка хөй тараа изип, баксыраанын шаңда тараа аразында ширик-ширик апарган чыдар тараалар херечилеп турар. Шаң эргелекчизиниң чугаазы-биле алырга, 30 ажыг тонна баксыраан тарааны мал чеминге, хаванга берген. Шаңда ам-даа 1200 тонна тараа ажык дээр адаанда хар-биле холужуп чыдар. Шаңда чыдар 33 тонна бок тарааны өскээр дажыглаар трактор, машина чок. Үрезинге арыглаан 85 тонна арбайны ам-даа складтарже киирбээн. Төп шаңның нийти септелгези багай, херимнер үрелип турар. Тараа үрезинин арыглап турар үеде агрономнар шоолуг келбейн, практиктиг дуза эвээш көргүзүп турар. Бо четпестерни дарый чайладып, ажылдың шынарынче кичээнгей салыры чугула.

Х. МОНГУШ.

ЧҮҮЛДҮГЗҮНДҮМ

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң алдыгы сессиязының делегейниң парламентилеринге болгаш улустарынга чалбыыштыг Кыйгырыында: «Үе манавас. Хөделириң үе неген турар!» — дээнин чүүлдүгзүнүп деткип, совет улус-биле үнү каттыштырып тур мен.

Шиитпирлиг үе келген. «Тайбыңдан, улустар аразында байдал бо хире чидиглеңген турда, бүгү-нийти тайбынны камгалап кадагалаарындан эрткен бирги черлениң чугула сорулгазы чок!» — деп, Ильичиниң чагааны кончуг шын. Ядролуг чепсек чок делегей дээш Совет Эвилелиниң идип үндүргеш, туржуп турары, делегейниң дешпилгелиг бүгү чонунуң хөй нуруузунга деткиткен демиселиниң чаа бедик шынарлыг чадазы Вашингтонунуң дерзии бөлүглелиниң кижи төрелгетенге кыжанган ядролуг хөделиишкиннерин кажан-даа кынчыктырбас.

Совет Эвилелиниң ленинчи тайбын политиказы ышкаш күчүлүг, шынчы, ак сеткилдиг болгаш дээштиг политика делегейде чок. Турбас-даа. Тайбың дээш демиселге тиилелге бистиң болгаш чүгле бистиң болуп артар-даа! Чер бөмбүрзээниң бүгү-ле булуңнарынга тайбыңны мөңгежидип быжыглаар төлээде, совет кижи бүрүзү бедик серемчилелдиг, быжыг сагылга-чурумнуг, каш дакпыр күжениишкин-биле ак сеткилдиг, бедик харыысалгалыг ажылдаарын, чурттаарын үе шыңгыызы-биле неген турарын медерел билир ужурлуг бис.

Ядролуг чепсек чок келир үеже Рейкьявикке кылдынган эжикти улам делгемчилир ажытпышаан, ядролуг халаптың чүъктешкининден делегейни амгы болгаш келир үелерн чурттакчыларын хостаар интернационалчы чаагай хүлээлгезин бистиң Коммунистиг партиявыстың ленинчи Төп Комтеди алдарлыы-биле боттандырзын дээш бүгү күжүвүстү, билиивисти ажыл-херээвиске чөптүг ажыглаалыңар!

А. БОРБАК-ООЛ,
партияның хоочуну.

ИНТЕНСИВТИГ ТЕХНОЛОГИЯЛАРНЫҢ ОРУУ-БИЛЕ

Көдээниң ажыл-ишчилеринде

Бо беш чылдың баштайгы чылында колхозтар, совхозтар, агроүлетпүр комплекизиниң өске-даа адырлары тараа бүдүрерин көвүдедиринче кол кичээнгейни угландырган. Бистиң чуртувуста көдээ ажыл-агыйының бо алыры онза ужур-дузалыг боп турар. Ында материал-техниктиг улуг курлавырларны мөөңнээн күш-ажылдың мурнакчы аргаларын иептередип турар. Бо бүгү чүүлдер эки түңнелдерни берип турар-даа.

Чурттуң чамдык черлеринге бо чылын улуг каңдаашкын болган-даа болза багай эвес дүжүттү өстүрүп алган. Тарааның нийти чыылдазы 210 миллион тонна хире болган, бо дээрге, эрткен беш чылда тараа чыылдазының чылда ортумак хемчээлинден 30 миллион тонна хөй боор турары ол. Чаагай дүжүттү Соңгу Кавказтың, Украинаның болгаш Сибирьниң чамдык областарының тараажылары өстүрген. Казахстанның колхозтары болгаш совхозтары күрүне шыгжамырынче 16,4 миллион тонна, Краснодар крайның — 4,3 млн. тонна ажыгны, Оренбург областы — 3,6 млн. тонналы, Алтай крайы — 3,2 млн. тоннаны, Башкирияны — 3 млн. тоннаны урган. Күрүнеге тараа садарының планын Белоруссияның, Армениның, Ставрополь крайның, Тула, Курск, Белгород болгаш өске-даа областарының тараажылары күүсеткен. Күштүг, кадыг болгаш үнелиг сорттарның тарааларын колдады дужаап турары өөрүнчүг.

Чер ажылдыглары сезоннуг ажылдарын доосканн соонда, чедип алган түңнелдерни келир үеде быжыглаар болгаш улам ажар дээш болдунар-ла бүгү чүүлдерни кылып турар. ССРЭ-ниң Аъш-чем программазында тодараттынган сорулгаларны боттандырарынга чаа чедиишкиннерни чедип алырының аргаларын дилеп, тып турар. Ол сорулгалар улуг болгаш харысалгалыг. Беш чылдың төнчүзүнде тарааның нийти чыылдазын 250—255 миллион тонна чедирерин, чигир свекланы, тарымал тооруктуну, ногааларны, хөвең волокнозун бүдүрерин улгаттырарын экономиканың бүгү аграр секторун туруштуг хөгжүлдезин көрүп турар.

Көдээниң ажыл-ишчилериниң бо сорулгаларны шиитпирлээринге интенсивтиг технология дузалаар. Тараа ажыл-агыйы ону шиңгээдип алырын эгелээн.

Кубаньга, Ставропольеге, Ивано-Франковск, Липецк областарга улуг хемчээлдиг шенелделерни баш удур кылган. Организастыг, агротехниктиг, экономиктиг хемчеглерни сагаан таварылгада колхозтарның болгаш совхозтарның хөй вуруузу «интенсивтиг» шөлдерниң гектар бүрүзүнден-не 50—60 болгаш оон-даа хөй центнер дүжүттү ап болурун шенелдениң түңнелдерин чер болганга болгаш тонке чугаалажып көргениниң дуржулгазы бадыткап турар.

Мурнакчы дуржулгага үндезилээш, 1985 чылда интенсивтиг технологияны 17 миллион гектарга ажыглаан. Ол чорук чигзиниг чок ажыкты берген — колхозтар болгаш совхозтар 10 миллион тонна немелле тарааны алган. Амгы үеде ол дешпилгелиг арганы 31 миллион гектарга ажыглаар, оон алыр эгидиишкин оон-даа улуг болур.

Интенсивтиг технологияның алыс утказы чүү боор турарыл? Тараа бүдүрериниге хамаарыштыр алырга, ол дээрге, агротехниктиг болгаш организастыг хемчеглерниң комплекизин ыяар-ла сагып, боттандырары, ол ажылдарны тараа өзүлдезиниң бүгү үе-чадаларында боттандырары болур. Кылыр ажылдар болза: тарылга ээлчештирилгезин шын чорудары, интенсивтиг хевирниң бедик шынарлыг, хөй дүжүттүг сорттарын ажыглаары, үнүштерге четчир санныг минералдыг чемишчидилгелерни бээри, тарылганы аарыглардан, хээкчи хоралакчылардан, бок үнүштерден камгалаары, хөрзүнүң эрозиядан, өске-даа таарымча чок чүүлдерден камгалаарынче угланган амгы үениң агрохемчеглерин күүседири, көдээ ажыл-агый культураларының өзүлдезинге таарымчалыг байдалдарны тургузары болур. Бо комплекс хемчеглерни боттандырып турар үеде үнүштер өзүмүнүң бүгү дургузунда биологтуг контрольду чорудар, технологтуг чурумну эң шыңгыы сагыыр, үнүштерни ажаарынга херектиг технологтуг сумуннарны кылыр.

Чогум-на харын интенсивтиг технологияның бо факторларын шын ажыглааш, мурнакчы колхозтар болгаш совхозтар бо чылын экономиктиг улуг ажыкты алган. Болдуун аргага бодаарга, интенсивтиг технология-биле тараан черлерниң гектар бүрүзүнден немелде дүжүт 10—12 центнер боор турар. Чижээ, Хмельницкий областа Дунаевец районнуң СЭКП-ниң XXII съездизин аттыг совхозу 320 гектар тарааның бир гектарындан-на 60 центнер дүжүттү, а 80 гектар черниң бир гектарындан-на 85 центнер дүжүттү алган. Ону чедип алырынга чүнүң-даа мурнунда тарылга ээлчештирилгезин шын чорутканы, шөлдерге органиктиг болгаш минералдыг чемишчидилгелерни четчири-биле төккени, күзүн чажар кызыл-тастың интенсивтиг Полесская-70 дээр сортун ажыглааны дузалаан. Келир чылын бүгү тарылга шөлүнге ол сортту тарыырын олар шиитпирлээн.

Ооң-биле кады чурттуң агаар-бойдус аайы-биле зоналарынга интенсивтиг технология ажыглаар ажыл-агыйлар бедик эгидиишкинни алганын демдеглээр херек. Белоруссияга дүжүт эки болган. Гродно областа «Прогресс» колхоз 2700 гектар черниң бир гектарындан-на 59,1 центнер дүжүттү алган. Ол көргүзүгну база-ла интенсивтиг технологияның бүгү комплекизин шын сагааш, чедип алган. Областың колхозтары кызыл-тастың Березина, Принеманская-4, кожтарааның — Белта, арбайның Зазерский-85 деп сорттарын тараан. Ажаап алыышкынны «Дон-1500» деп комбайннар-биле чоруткан «Прогресс» колхоз дүжүттү чылдан чылче бедидип келген. Дайын мурнундагы чылдарда гектардан-на 10 центнер дүжүт аа турган болза, 1976—1980 чылдарда 30, а он бирги беш чылда — 46, бо чылын барык 60 центнерни алганы ол.

Тараа, мал чеми, ногаа болгаш техниктиг культураларын ажаап алыышкыны доозулган бо хүннерде агроүлетпүр комплекизиниң ажыл-агыйларының удуртукчулары, специалистери сезонунуң түңнелдерин анализтеп, четпес чүүлдерден түңнелди үндүрүп, келир үениң «интенсивтиг» шөлдери амгы үениң чер ажылын чорударынга үлегер болган турарын чедип алыр дээш ажылдап турар. Чуртка 1987 чылда интенсивтиг технология-биле 35,6 миллион гектар черни тарыырын, а ооң соонда чылдарда ону 60 миллион гектар черлериниң дугайында шиитпирни хүлээп алган. Бо хемчегни херек кырынга боттандырары-биле ажыл-агыйлар черин бригадаларга болгаш звеноларга быжыглап, оларны коллективтиг керээже болгаш бот-орулга-чарылгаже шилчидип, эргежок чугула техника, чемишчидилгелер болгаш өске-даа чүүлдер-биле хандырып турар.

Интенсивтиг технология-биле эң бедик ажыкты алырда бедик мергежилдиг кадрлар негеттинер. «Культураларны тарып өстүрерде чер ажылдагларының билдилиг тывынгыр ажылы негеттинер. Кадрларны өөредир ужуру ында, ханы билиг чокта ол ажыл бурунгаарлавас. Бедик болгаш туруштуг дүжүттерни алырының идегелдиг оруу — кадрларда, эштер» деп М. С. Горбачев Целиноград хоорайга эрткен партия-ажыл-агый активиниң хуралынга чугаалаан.

Николай ОСЫЧКИН,
эртемден-агроном.
(ПМА).

«Шынның» Ажык чагаа хүнү Эрзин район

ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУН: ЧОННУҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИНГЕ ДЫҢНАНГЫР БОЛУР

Редакцияда кээп турар хөй чагаалар республикада эде тургустунуушкуннуң канчаар чоруп турарын, аңаа шаптыктап турар четпестерни чидии-биле шүгүмчүлеп, оларны эдип алырының оруун айтып, саналоналын киирип турар. Эң ылаңгыя чер-черде партия болгаш совет органнарның ажылының стиль, арга-методтарының аажок оожум эде тургустунуп турарын, пассажирлер аргыштырылгазында, чоннуң амыдырал хандырылгазында, садыг, медицина, харылзаа хандырылгазында, оруктарның ажыглалында четпестерни айтып турар. Эде тургустунуушкун үезинде таваржып турар шаптараазыннар болгаш бергелер эрзинчилерни база дүвүредип турар. Ол дугайында чугаа СЭКП Эрзин райкому биле «Шын» солун редакциязының район төвүнге организастааны Ажык чагаа хүнүнге болган. Ажык чагаа хүнүнге республиканың чамдык министерстволарының болгаш ведомстволарының удуртукчулары, районнуң бүдүрүлгелериниң болгаш албан черлериниң удуртукчулары киржип, чоннуң айтырыгларынга харыыларны берген.

Эрзин районнуң төвүнге болуп эрткен Ажык чагаа хүнүн «Шын» солуннуң редакторуу В. С. ШАРАВИИ эде тургустунуушкунга холбашкан эге сөс-биле ажыткан. Ажык чагаа хүнүн СЭКП Эрзин райкомунуң бирги секретары А. Ч. МОНГУШ башкарып эрттирген.

ЧУРУКТАРДА: Эрзин суурга эрткен Ажык чагаа хүнүнүң чамдык киржикчилери.

Э. А. МОНГУШ, Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы.

М. С. БАЛДАН, чуртталга-коммунал ажыл-агыйы бүдүрүлге эргелелиниң начальниги.

Н. В. АНИКЕЕВА, «Тыва автотранс» каттыжыышкынның пассажирлер аргыштырылгазының килдизиниң начальниги.

А. Д. ООРЖАК, район эмнелгезиниң кол эмчизи.

1. АРГЫШТЫРЫЛГА

— Кызыл—Нарын аразында чоруп турар автобустарның графигин эде көрүп, ол автобусту эртенгиниң 7 шак 30 минута турда үнер кылдыр эде көрүп болбас бе? Чамдыкта үрелик автобустарны чүге ырак оруктарже чорудуп турарыл?

Бо айтырыгларга пассажир автотранспорт бүдүрүлгезиниң начальниги **В. В. Бойко** харыы берген:

— Кызыл—Нарын маршруттуг автобустуң үнер шагын улус депутаттарының Эрзин район Советиниң күүскому-биле дугурушкаштывыс ёзугаар 10 шакта кылдыр доктааткан чүве. Ону өскертип болурунуң аргазы бар. Ону түр када ынчаар тургузуп каан. Бо аразының оруу багай боорга, чымчак автобустар чорудар аргавыс чок боор турар. Орук база оңгул-чиңгил. Нарынче немелде автобус чорудар дээрге, чамдыкта доктаамал рейстерге безин пассажирлер эвээш боор-дур. Ылаңгыя кышкы үеде аргыжар пассажирлерниң саны улам эвээжеп каар. Чайын улустуң аргыжары көвүдей бээрге, немелде автобусту берип, организастап болур арга тургустунуп келир. Ынчап ону өөренип көөр бис.

«Үрелик автобустарны рейсче чүге үндүрүп турарыл?» —деп, айтырыгга мынчаар харыылап болур-дур. Нарын хамаан чок. Эрзинче дээр орук ам-даа чедир кылдынмаан, асфальтылаттынмаан. Ынчангаш ол негелдеге дүүшпейн турар. Орук багай болганындан, ону чогуур үезинде септеп-селбевейн турарындан автобустарның үрелир чоруу бар боор турар. Ооң ужурундан пассажирлер аргыштырылгазынга таарымча чок чүүлдерниң үнүп келир чылдагааны ында.

Автобустар үнер шагында үнмес, озалдап үнер деп хомудалдарның тургустунуп турары чөптүг. Пассажирлер аргыштырар автобүдүрүлгениң материал-техниктиг баазазы ам-даа кошкак, үрелген автобустарны чогуур үезинде септеп шыдавайн турар бис. Үрелик автобусту шугумче үндүрбес дээш кызар бис.

— Кызыл — Эрзин—Нарын —Мөрен аразында чоруп турар автобусту маңаа доктаамал тургузуп болбас бе?

— Ол-даа берге айтырыгдыр. Пассажирлер автобүдүрүлгезиниң автобус парыгы эвээш. Автобустар саны көвүдеп, автопарк немежип келген үеде ону өөренип көрүп болур. Өөренип көөр бис.

Автобустарның маршрутче үнерде озалдаар, соңгаарладыр чоруу болу берген таварылгада ол рейс-биле чоруур пассажирлер акт тургузар ужурлуг. Немелде рейс дугайында чагыг киирер херек. Эртенги шакта чаңгыс касса ажылдап турары шын. Ол үеде пассажирлер эвээш болурга чаңгыс касса ажылдап турар. Оруктарны экижидип, ону бүгү негелделерге дүгжүп турар кылдыр кылып каарга, чымчак автобустарны, «Икарустарны» чорудуп эгелээр бис.

Пассажирлер аргыштырылгазында, ылаңгыя Кызылдың автовокзалында буфеттиң багай ажылының, бичии уруглар-лыг иелер өрээлинде таарымчалыг байдалдарны тургуспааның, билет садып турар кассирлерниң келген чонга каржы-хажагайының дугайында айтырыгларга «Тыва автотранс» каттыжыышкынның пассажирлер аргыштырылгазының килдизиниң начальниги Н. В. Аникеева, автовокзалдар болгаш автостанциялар каттыжыышкынының начальниги М. Ф. Панова олар харыыларны берген.

Район иштиниң оруктарын экижидер хемчеглерни алырының чугулазын олар демдеглээш, чоннуң чөптүг негелдезинге дүүштүр ам-даа эде тургустунмайн турарын миннип чугаалааш, автобустарның маршрутче үнерде озалдаар азы соңгаарладыр чоруун болдурбас дээш дээштиг хемчеглерни алырын пассажир АТБ-зиниң база автовокзалдар болгаш автостанциялар каттыжыышкынының удуртукчулары аазаан.

2. ЧААГАЙЖЫДЫЛГА

— Септелге-тудуг участогунуң чаа баазазын кажан тудуп эгелээрил? Эрзин суурга суг дамчыдылгазының системазын кажан кылырыл?

«Тыва септелге-тудуг» трестиң кол инженери **В. А. Монгуш** бо талазы-биле харыылаан.

— Районнуң септелге-тудуг участогунуң чаа баазазының тудуун 1990 чылда тударын көрдүнген. Ам ооң төлевилел-смета документациязын кылып эгелээн. Эрзин суурга суг дамчыдылгазының системазын тудар төлевилелди 1987 чылда кылып доозар. Районнуң септелге-тудуг участогу тудуг материалдары чедишпес дээш чуртталга бажыңнарының септелгезин бо-ла уламдыктыра бээриниң дугайында хомудалдар хөй. Ону чайладыр хемчеглерни трестиң талазындан ап келген. Ынчалза-даа ол хемчеглер ам-даа четпес боор турарын миннип чугаалаар апаар.

Септээр ужурлуг бажыңнарның даңзызын көдээ Совет күүскомнары тургузуп бээр ужурлуг. Септелге материалдары чедишпейн турары шын харыы. Ынчалза-даа септелгеге саадаашкыннар бар, ооң хуусаазын узатпас дээш ап чорудуп турар хемчеглеривис ам-даа четпес боор турары шын. Бо талазы-биле ажылывысты дарый эде тургузар бис. Ол бүгү бистиң ажыл-ишчилеривистиң ам-даа эде тургустунмайн турарын херечилеп турары ол-дур ийин. Тудуг-септелге участогунуң ажылын сегидер дээш бүгү чүүлдү кылып, дузаны кадар бис.

Эрзин суурда чаа туткан бажыңнарның дугаарлары чок. Чунар-бажыңның ажылы багай. Газ баллоннарын бажыңнарга экеп салып бээр тускай кижилер чок. Ажык чагаа хүнүнге келген бо айтырыгларга районнуң чуртталга-коммунал ажыл-агыйы бүдүрүлге эргелелиниң начальниги **М. С. Балдан** харыы берген. Ынчалза-даа чоннуң чөптүг негелделеринге М. С. Балдан долу харыы берип шыдавайн барганы бо удуртукчунуң үениң негелдезинге чедир ам-даа эде тургустунуп чадап турарын херечилеп турар.

3. ОРУКТАР

— Эрзин—Тес-Хем аразының оруун кажан асфальтылап эгелээрил? Нарын—Эрзин аразында орукту асфальтылаар бе?

Бо айтырыгларны Ажык чагаа хүнүнге районнуң харылзаа белдириниң чолаачылары **К. Бегзикей, М. Серээдар, С. Бюрбюжап** салган.

— Чоннуң үргүлчү салыр айтырыы бо-ла болгай. «Хоочураан» дарыг-биле дөмей болу берген айтырыг чүве. Ол чөптүг айтырыг. Бо оруктарның септелгезин, тудуун бистиң эргелелдиң Балгазында орук-тудуг эргелели харылап турар. Ынчалза-даа бо участоктуң удуртукчулары ук ажылды амдыгаа чедир холга эки албайн турарын ажыы-биле чугаалаза эки боор. Эргелелдиң-даа, участоктуң-даа удуртукчулары даандырган ажыл-херек дээш ам-даа эде тургустунуп чадап турарында база чылдагаан бар. Районнуң чурттакчылыг суурлары Бай-Даг, Мөрен, Нарын аразының оруктарын оңгул-чиңгил черлер чок кылдыр эде кылыр үе черле келген. Ону ботандырар талазы-биле дарый хемчеглерни алыр бис. Эрзинге асфальтылыг орук 1990 чылда чедип кээр. Эрзин—Нарын аразының чазаглыг оруун тудар дугайында айтырыгны он үшкү беш чылдың планын тургузуп турар үеде көөр деп турар бис — деп, Автооруктар тудуунуң болгаш ажыглалының бүдүрүлге эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы **М. В. Черепанов** харыылаан.

мындыг айтырыгларны чон салган. Район төвүнде, чурттакчылыг суурларда садыг четкилеринге 44, 46 размерлиг кышкы, часкы тоннар (ылаңгыя херээжен улуска). 22, 23, 24, 25 размерлиг чайгы идиктер ховар кээп турар. Керосинни малчыннарга сатпайн турар. Малчыннарга брезентилер негеттинип турар. Даараныр машиналар садыгларда шуут көзүлбестээн. Бичии уругларга хеп садып бээри нарыыдаан. Ындыг турбуже райпонуң товароведтери садып алыкчыларның хереглелдерин өөренип көөр ажылды ала-чайгаарлаашкынының агымында кииргениндеп, чагыгларны шын эвес киирип турарындан, улуг хемчээлдиг идик-хеп аймаа магазиннерде-даа, райпонуң складтарында-даа кандыг-даа шимчээшкин чок, аңаа чыдып турар.

Райпонуң удуртукчуларының, коллективтиң ажыл-ишчилериниң ажылының стилин, арга-методтарын эде тургузар, садыгның культуразын бедиилер дугайында айтырыглар Ажык чагаа хүнүнге шыңгыызы-биле көдүрлүп турган.

Мурнакчы дуржулганы бүдүрүлгеге нептередири, чаа чүүлдү шиңгээдип алыры, ажылга тывынгыр болгаш сагынгыр болуру чоннуң садыг хандырылгазын экижидеринге ажыктыг. Бир эвес райпонуң ажылдакчылары бо негелделерге дүүштүр ажылдап турган болза, «ногаа аймаа чок, дагаа чуургазы чок, хандылар-суксуннар чок» деп, садыгжыларның харыылары садып алыкчылар дыңнавас турган ийик.

Райпонуң ажылын чаа ёзу-биле дүрген эде тургузары негеттинип турар дээрзи ооң адресинге келген хөй санныг айтырыглардан, саналдардан билдинип турар. Респотребсоюзтуң баштаар чери (Х. Д. Монгуш) бо чугаадан чугула түңнелди үндүрер боор деп идегээр апаар.

«Эде тургустунуушкун үезинде бистиң ниитилеливис быжыгып турар, бис чаа байдалдарда ажылдаарының, чаа сорулгаларны шиитпирлээриниң дуржулгазын чыып ап, аңаа өөренип турар бис. Бис дүүнгү, чыл мурнунда тургаывыс дег эвес апарган бис. Ай бүрүзү, хүн бүрүзү бистиң дуржулгавыска, чүвени билиривиске немелде бээр».

(Краснодар крайның партия активи-биле ужуражылгазынга СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачевтуң чугаазындан).

Д. С. ХОРЛУУ, РАУК чөвүлелиниң даргазы.

М. Х. АРАКЧАА, Республиканың хереглекчилер ниитилелиниң баштаар чериниң даргазының оралакчызы.

Д. К. КҮСКЕЛМАА, райпо баштаар чериниң садыг килдизиниң эргелекчизи.

В. А. МОНГУШ, «Тыва септелге тудуг» трестиниң кол инженери.

4. АРГА-АРЫГ

— Эрзин районунга ыяш ажыл-агыйын тургузар айтырыг канчаар шиитпирлеттинип турарыл? Нарын хемниң унуундан одаар ыяш белеткели чорударга болур бе?

—«Нарын» совхозтуң ажылчылары мындыг айтырыгны салган. Маңаа республиканың Арга-ыяш ажыл-агыйының министриниң оралакчызы **Т. Х. Бараан** харыы берген.

— 1985—86 чылдарда Тываның девискээринге база ол ышкаш Эрзин районга Москвадан келген тускай экспедиция ажылдап турган. Силерниң районнуң девискээринде арга-арыглар үш дугаар бөлүкке хамааржыр. Оларның барык 85 хире хуузу орук-чирии берге черлерде үнген. Ынчангаш олар ажыглаттынмайн турар болгаш беримчези эвээш. Моон ужурундан чоокку 10—15 чылдарда районга ыяш ажыл-агыйын тургузар айтырыг шиитпирлеттинмес.

Долгандыр турар бойдусту камгалаары кижи бүрүзүнүң ыдыктыг хүлээлгези. Ону кым-даа эки билир. Нарын хемниң унуундан ыяш кезип турары шын эвес-тир. Ол хажыдыышкын-дыр. Мындыг хажыдыышкын кылып турган ажылдакчыларны тодарадып, оларның-биле шыңгыы чугааны кылыр бис. Келир 1987 чылдан эгелеп Эрзин лесничествозунга чугай бүдүрери көрдүнген. Ол чылда 100 тонна чугайны бүдүрер ужурлуг. Ширбииндерни, сүге сывын бүдүрерин маңаа организастаар дээривиске дериг-херекселдер чок боор турар. Ынчангаш ону Тандының ыяш ажыл-агыйы бүдүрер кылдыр көрген чүве. Арга-арыг камгалалының дугайында маңаа көдүрген айтырыгларны Арга-ыяш ажыл-агыйының министерствозу өөренип көргеш, шиитпирлээр.

5. КАДЫК КАМГАЛАЛЫ

Кадык камгалалының талазы-биле айтырыглар Ажык чагаа хүнүнге хөй болган. Аңаа харыыларны район эмнелгезиниң кол эмчизи **А. Д. Ооржак** берген. Район эмнелгези районда көрүштүг тудугларның бирээзи. Район төвүнде ажылдап турар эмчилеривис чурттаар оран-сава-биле хандыртынган. Чамдыкта эмнер чок болу бээр таварылгалар тургулааны шын. Аарыг кижилерниң бо айтырыгны көдүрүп турары-даа чөп. Ховар эмнерни тывар талазы-биле хемчеглерни четпес чорудуп келгенивистен шак мындыг негелде-хомудалдар үнүп турар. Ол бистиң база четпес ажылывыс. Идепкей чок чорууувусту ажып эртер, эрги ёзу-биле ажылдаар чоруктан ам-даа уштунуп чадап, эде тургустунуп шуудавайн турарывыс ол-дур ийин.

Нарында участок эмчилери чуртталга бажыңнары-биле мынчага чедир хандыртынмаан. Амбулатория бичии черде турар. 50 оруннуг эмнелгени тудар дугайында айтырыгны районнуң агроүлетпүр каттыжыышкыны шиитпирлезе чогуур. 1987 чылдың январьда Мөренге участок эмнелгези ажыттынар. Мөренге, Ленин аттыг совхозтуң төвүнге сүт кухнялары ажылдары көрдүнген. Бай-Дагга сүт кухнязын база тургузуп болур. Ону чүгле бажың-биле хандырарга ынчаарда, шиитпирлеп болур. Салдынган чамдык айтырыгларны Кадык камгалал министерствозу-биле харылзашкаш, ооң соонда харыылап, шиитпирлээр мен.

6. САДЫГ ХАНДЫРЫЛГАЗЫ

Районнуң хереглекчилер ниитилелиниң материал-техниктиг баазазын быжыглаарының, садыг хандырылгазын экижидериниң дугайында айтырыглар хөй келген. Аңаа харыыларны Респотребсоюзтуң баштаар чериниң даргазының оралакчызы **М. Х. Аракчаа**, райпо баштаар чериниң даргазының садыг талазы-биле оралакчызы **Д. К. Күскелмаа** берген. Ажык чагаа хүнүнге көдүрген айтырыгларны үш бөлүкке чижеглей чарып болур. Бирээде, садыгның материал-техниктиг баазазын быжыглаары, ынчангаш чаа тудугларны немей туткаш, оларны дарый ажыглалга киирери. Ийиде, бөгүнде бар күчүлерни долу ажыглаары. Район төвүнде, суурларда, чурттакчылыг черлерде садыг шөлдериниң ажыглалын ниитиниң чемненилге черлериниң ажылын улам экижидери. Үште, райпо баштаар чериниң ажылының стилин эде тургузары, күш-ажылчы коллективтерниң тывынгыр, шимчеңгир, ажыл-агыйжы чоруун улам идепкейжидери. База ол ышкаш, садыг, ниитиниң чемненилге чериниң болгаш садып алыкчыларның бот-боттарын эки билчириниң, ажык-чарлыг чоруктуң байдалын тургузары.

Айтырыгларның баштайгы бөлүүнге чамдык харыыларны Респотребсоюзтуң баштаар чериниң даргазының оралакчызы М. Х. Аракчаа берген. Бо айтырыглар нарын болгаш берге. Эрзин район катап тургустунгаштың чээрби бир чыл болган. Бо үе дургузунда аъш-чем садыгларының саны өспээн, чүгле бир магазинни хагташ чаа бир садыгны ажыткан. Аъш-чем садыгларында чоннуң ээлчегге турар шөлү 4—5 дөрбелчин метр хире. Шак мындыг байдал садыгжыларга-даа берге, тар черге ээлчегге турары садып алыкчыларга-даа шыланчыг. Район төвүнүң чурттакчы чонунуң саны чыл келген тудум-на улам немежип турар, а райпонуң материал-техниктиг баазазы аңаа дүүштүр өзүп, немешпейн турар.

1987 чылда Эрзин суурга хлеб заводун тудуп эгелээр. Ол ышкаш колбаса кылыр цехти тудары база көрдүнген. Ону келир чылдың ийиги чартымында тудуп эгелээр. Бо хүннерде быжырып турар хлеб чедишпейн турар. Хлеб болгаш далгаадан кылган аъш-чем аймааның ассортиментизин калбартыр хемчеглерни ап чорудар деп турар.

Эъттен кылган чемнер чүгле ниитиниң чемненилге черлеринде бар боордан башка, садыгларда көзүлбес. Чылдың дөрт ээлчээнде чоннан мал эъдин садып алгаш, ооң шынарын баксыратпайн, дораан сайгарыптар арга райпода тургустунмаан. Ынчангаш чүгле колбаса цехин тудуп, аңаа соодунчуларны тургузуптарга, эъттен кылган чемнерниң ассортиментизи элбек болур.

Садыгларда аъш-чем аймаа кызыы, саржаг, үс эвээш. Пряник, печенье болгаш өске-даа чемнер ховар, ында-хаая коступ келгилээр.

Район төвүнге тудуг материалдарының магазинин чүге ажыдып болбазыл деп айтырыглар хөй салдынган. Бо айтырыгларга садыг ажылдакчыларының берген харыыларын «өөренип көөр, кичээнгейге алыр» дээн чижектиг тодаргай эвес харыылар болган.

Дараазында бир бөлүк

7. ХАРЫЛЗАА, ӨСКЕ-ДАА АЙТЫРЫГЛАР

Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиңге, районнуң харылзаа белдиринге салган айтырыгларга харыыларны эргелелдиң начальнигиниң оралакчызы **Э. А. Монгуш** болгаш харылзаа белдириниң начальниги **Д. Д. Кызыл-оол** харыыларны берген.

Ажык чагаа хүнүнде салган айтырыгларны өөренип көөрге, харылзааның ажылын эде тургузар талазы-биле айтырыглар эң кол болуп турган. Ылаңгыя бедик мергежилдиг тускай эртемниглерниң чедишпезиниден харылзааның ажылының шынары куду болуп артышкаан.

— Райкүүском чурттаар бажың-биле хандырып берген дижик, районнуң харылзаа белдиринче Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелели автоматтыг телефон харылзаазын, хөй каналдыг харылзааларны, радио болгаш телевидениениң дамчыдылгазын кылып билир тускай эртемниг кижи чорудуп берип шыдаар бе?

— Шыдавас бис — деп, Э. А. Монгуш дорт харыылаан.— Ынчалза-даа районнуң харылзаа белдиринде ажылдап турар кижилерниң билиг-мергежилин бедидериниң хемчеглерин алыр. Бир элээн каш харылзаа ажылдакчыларны стажировканы эртер. Практиктиг дузаа чедирери-биле Эрзинче специалистерни декабрь эгезинде чорудар.

Бүдүрүлге автоматчыттынган, харылзааның дериг-херекселдери бар-даа болза, ол бар күчүлер долу ажыглаттынмайн турар. Радио Нарында ажылдавайн турар, Бай-Даг суурда телефон харылзаазы үзүктелиишкинниг. Эрзин суурда безин радио орта ажылдавайн турарының фактылары бар. Дүргедедир, эде тургузар айтырыглар-ла хөй.

— Бистиң районнуң байдалы-биле алырга, почта чедирип дажыглаарынга чиик автомашинаны ажыглаары кончуг эптиг. Ооң чорууру дүрген, шак-үе камналгалыг. Аар, чүък автотранспортунга бодаарга, бензин чарыгдалы база эвээш болур. Ынчангаш почтага чиик автомашинаны кажан берип болурул?

— Чиик машинаны келир чылдың дөртку кварталында бээр бис — деп, эш Э. А. Монгуш аазаан.

— Районнуң харылзаа белдириниң турар бажыңы ажылдаарынга таарымча чок. Бо бажыңны делгемчидер, алгыдар талазы-биле чүнү кылыр деп турарыл?

— 1988 чылга чедир аңаа кандыг-даа өскерилге болбас.

Эрзин суурга телефон станциязын 600 номерге чедир улгаттырар дээн план турган. Ол күүсеттинмейн барган. Ооң чылдагааны Э. А. Монгуш мынчаар тайылбырлаан. Телефон кабели чок турган. Кабельди чер доңа бергенде, октябрьда алган. Ынчангаш ону келир чылын; май—июнь айларда салгаш, июльда ажылга киирер.

СЭКП райкомунга, райкүүскомга, РАУК-ке, район төвүнүң бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларының удуртукчуларынга эвээш эвес айтырыгларны салган. Ук албан черлериниң харыысалгалыг ажылдакчылары чамдык айтырыгларга харыыны берген-даа болза, ол талазы-биле катап-катап хыналда көргеш, немелде тодаргай хемчеглерни алыры негеттинип турар. Бо талазы-биле кылган ажылдың түңнелин чагаа-бижиктерниң авторларынга дыңнадыр.

Кичээнгейге алыр ужурлуг айтырыглар Ажык чагаа хүнүнде хөй болган. Район төвү Эрзин суурну ап көрээлиңер. Ооң мурнуу кудумчуларынче бүгү суу келбейн турар. Суггат чокта чаагайжыдылга, ногаанчыдылга болгаш өске-даа айтырыгларны шиитпирлээри берге. Электри чагылары эргижирээниниден үрелип турар, ону эдери, чаартыры негеттинип келген.

Бажың чаңынга хаван, дагаа кажаазы тударда тудуг материалдарын кайыын тып алырыл, ону сөөртүп алыр транспорт база чок. Чурттап орар бажыңывыс эрги, соок деп чурттаар чер дугайында айтырыгларны улаштыр-улаштыр салгылаан. Он-он айтырыглар амыдырал хандырылга дугайында болган. Аңаа харыы чок арткан. Чүге дээрге, Ажык чагаа хүнүнге Амыдырал хандырылга министерствозундан чаңгыс-даа төлээ келбээн. Ынчангаш ол айтырыгларга харыыны ук министерствога чедиргеш, харыызын алгаш, солунга парлап үндүрер.

Ажык чагаа хүнүнге совхозтардан келген төлээлер чер-черде чурттакчыларның, кыштагларда хойжуларның, сүт-бараан фермаларында саанчыларның, инек кадарчыларының, бызаа ажаакчыларының салган айтырыгларын экелген. «Ажык чагаа хүнүнге» дээш, бижээн айтырыглар хөй болган. Дыка хөй айтырыгларга харыы бердиммээн. Ынчангаш айтырыгларны база катап ылавылап көрүп, ажыл-херекке ажыглаары, бо талазы-биле боттуг хемчеглерни ап чорудары чугула.

Ажык чагаа хүнүнге ажылчы чоннарның көдүрген айтырыглары дарый шиитпирлээр ужурлуг соңгаарлаттынмас айтырыглар боор турар. Улус депутаттарының район Советиниң күүскому, РАУК чөвүлели маңаа салдынган айтырыгларны амыдыралга боттандырар талазы-биле тускай шиитпирни хүлээп алыр ужурлуг. Ол ышкаш республиканың бо Ажык чагаа хүнүнге киришкен, айтырыгларга харыы берген министерстволарның болгаш ведомстволарның удуртукчулары көдүртүнген айтырыгларга хамааржыр хемчеглерни ажылдап кылгаш, ону херек кырында боттандырып апаар. Элээн үеде эртпенде кылдынган ажылдарның дугайында харыыны солун дамчыштыр бээр ужурлуг.

АЖЫК ЧАГАА ХҮНҮ ЧҮНҮ КӨРГҮСКЕНИЛ?

Чоннуң чөптүг негелде-хомудалдарынга тоомча чок, амыдыралчы айтырыгларны херекке албас, эреңгей харыы бээр удуртукчулар ам-даа бар боор турарын ол көргүскен. Чижээ, улус депутаттарының район Советиниң күүскомунуң даргазы Н. В. Чындыгыр, райпо баштаар чериниң даргазының садыг талазы-биле оралакчызы Д. К. Күскелмаа, чуртталга-коммунал ажыл-агыйы бүдүрүлге эргелелиниң начальниги М. С. Балдан, районнуң харылзаа белдириниң начальниги Д. Д. Кызыл-оол оларның чоннуң айтырыгларынга берген харыылары эреңгей болгаш тода эвес болган. Бо удуртукчулар үениң негелдезинге дүүштүр ам-даа эде тургустунуп чадап турарын ол харыылар херечилеп турар.

* * *

Ажык чагаа хүнүнден репортажты «Шынның» тускай корреспондентилери **А. ОКСУР, М. ОЮН, В. КАРА-САЛ** кылган.

БИСКЕ ТАЙБЫҢ ХЕРЕК

Шак мындыг аттыг нйи пластинкадан тургустунган чаа албомну «Мелодия» фирмазы үндүрген. Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында чоннуң эрес-маадырлыг чоруун, совет кижилерниң тайбың күш-ажылын алдаржыткан, чер кырынга тайбың дээш демиселче кыйгырып турар совет композиторларның ырлары ында кирген. Оларның аразында А. Пахмутованың «Ол улуг чылдарга мөгейээлиңер», И. Лученоктуң «45 чылдан чагаа», Б. Терентьевтиң «Черни камгалаар дээш», Э. Колмановскийниң «Эдиски дугайында ыры» деп ырлары бар. О. Фельцманның, Д. Тухмановтуң, С. Туликовтуң, М. Фрадкинниң чаа чогаалдарын база бижиткен.

Хөгжүмге хандыкшылдыглар сураглыг артистер Л. Зыкина, И. Кобзон, В. Толкунова, Л. Лещенко олар-биле база таныжар.

Г. ХОБОТЬЕВ.

АРТИСТЕР — ШКОЛАДА

Самагалдай ортумак школазының үстүкү класстарының өөреникчилери-биле «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниг Тываның хөгжүм-шии театрының бөлүк артистери ужурашкан. Олар Н. Вороновтуң «Истелге» деп шиизинден үзүндүнү ойнааннар.

Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Роза Серек-оол ырлап күүседирге, бот-тывынгыр композитор К. Баазаң-оол үдээн. Артистер Алексей Ооржак, Надежда болгаш Виктор Наксылдар, Людмила болгаш Алексей Түлүштер монологтарны, шүлүктерни номчааннар.

«Театр —уругларга болгаш элээдилерге» деп бүгү-эвилел неделязының үезинде өскелээ районнарже үнүүшкүннерни организастаан.

Бистиң корр.

Очерк

АЛЫШКЫЛАРНЫҢ ОРТУНУ

(Уланчызы. Эгези № 276 «Шында»).

— Бистиң эң баштай кирипкенивис ол тулчуушкун кедергей аар-берге болган — дээш, ол уламчылап-дыр: — Боолажыышкыннар, бомбалаашкыннар күштүг чаңныг дег диңмирээр, ында-мында өрт, чалбыыш дендээн. Өлген, балыгланган эш-өөр-даа эңдерик. Дайзын кайы-даа хире калчаалыг шаап-халдаза бистиң генерал В. З. Романовский командылаан шаап-халдакчы он ийиги дивизия фашистерни ойтур шапкан болгаш чогуур турушче эрттирбээн. Оларның кирипкен тулчуушкуннары хүн бүрү уламна кадыг-дошкун, хан төгүүшкүннүг болуп турган. Өске миномет расчеттары-биле кады Шумовтарның расчёдундан аттыгып үнгеп он-он миналар дайзыннарже долу дег саарлып, оларга сүртенчиг чаңнык болуп турган. Ынчап Ленинград бүзээлелин чаза таварыыр, дайзынның хенлирбезин сый шаары-биле бистиң шериглеривис күштерни мөөңнеп, коллууңда-ла камгалал тулчуушкуннарны чорудуп келген. — Ооң ужурунда, бистер бүгү кыштың дургузунда Волков кавызынга-ла турган бис — деп, расчет командири чораан А. Шумов сактып олурар.

Невада Лениниң хоорайын «сыырыптар» дээш фашистиг командылал эң шилиттинген дивизияларын олче октап, харамдыгып халдавышаан турган. Чүү-даа эртинмес каң шивээ кылдыр ону долгандыр турупкан чижеглээр чүве чок, эрес-маадырлыг совет шериглерниң аразынга ыраккы Тывадан барган начыннар — Шумов алышкылар дидим, шудургу турушканнар.

— Маңаа бистер кайдыг бергелерге таварышпаан дээр. Кижи болунуң күжү, угааны-биле эртинмес хире шаптараазыннары ажып эрте бээр дээрзинге ынчан бүзүрээн мен — деп, Александр Терентьевич чугаалай-дыр. Бодап-даа көрүңер, оларның аар миномедун эптиг кылдыр тургузарда, черни каскаш, 40 кг аар плитаны ооң адаанга салыр. Малгаш, тулаалыг черлерге ол аар чепсекти өру куду көжүрер ужурга база таваржыр. Бирээзи бир пуд миналарны чүъктеп дажыглаар. Кадыг-дошкун тулчуушкун болу бээрге, хүн-хүнү-биле чем-даа чивейн баар. Дайзынның долу дег чагдырып кээр боолаашкыннарындан, бомбалаашкыннарындан камгаланыр. Кыштың чыккылама соогу, чайның өртендир шонуп кээр изии, чаъс-чайык дээш, дайылдажып чораан солдатка чүү таварышпас дээр! Ол бүгүнү ынап-ла шыдажып эртер апаар.

Ооң-биле чугаа аразында ол мынча дей-дир: — Немец фашистерниң Ленинград бүзээлелин Синявинск бедиинден бистиң шериглеривис чаза таварып үнүп база Шлиссельбург бышкыгалдың буза шаап турар үеде, миномет батерейларының өске расчёттары-биле дайзынче он-он миналарны чазыг чокка адып үндүрген бис. Олар шыгааттынган черлеринче дүшкүлээн, аңаа чүс-чүс фрицтер кырылганын, оларның чепсек-техниказы өрттенип, хуюкталганын тулчуушкун соонда эскерген бис.

IV

Өрт-халаптыг дайынның оруу узун болгаш аар-берге. Александр Терентьевич болуунуң акыларының, дуңмаларының болгаш фронтучу аар-берге таварылгаларының, солун ужуражыышкыннарының дугаайын бирден-бирээ чокка чугаалап олур.

— Бир катап Малиновка дээр суур ындынга тулчуушкун үезинде мындыг таварылга болган — дээш, ол тайылбырлай-дыр. Миномёт батарейлерин бүзээлээр дээш элээн ырактан оң талазы-биле бөлүк хөй фрицтер чажыды-биле кел чораанын командир Цвиликов эскерип каан. «Оларны узуткап чок кылыр»! — деп, команда дыңналган. Малгаш, тулаалыг черлерге миномёттарны дайзынче углаандыр эде тургузары доң берге болган. Ынчалзажок алышкыларның эң улуу угаангыр, сагыныгыр Иван Шумовтуң холдан салбас узун чоон докпаа-биле минометтуң адаанда малгашче кире берген плитаны ол-бо азытпарындан кагып тургаш, хамыкты мурнай ушта тырткаш, оларның расчеду миномедун дайзынче углаандыр кончуг дүрген эде тургускаш, каш минута дургузунда дөртен ажыг мина аттыгып үнгеш, «кел диваан аалчыларны» хүл-ыйба кылдыр чылча берипкен.

Ынчан улуг сержант Александр Шумовтуң командазы-биле Лука бир пуд хире миналы дамчыдып бээрге, мөгешыырак Василий борбак картошка октааны дег, минометтуң унунче кирип каап, октап, Авксентий-биле Иван шыгаагаш адып үндүрерге, олар чазыг чок дүжүп турганын, алышкылар кончуг аваангыр, тудунгур, демниг хөделгенин полк командири полковник Виноградов хайгаарал пунктузундан чоргаарал-биле көрүп турган. Эртенинде оларның блиндажынга келген. Шумовтар шупту шериг ёзу-биле тура халышкан. Полковник — Экии, өзирлер! Олуруңар, ажырбас — дээш, — эрхейлер-дир силер. Дүүн дайзынга удур кончуг аваангыр, эрес-дидим тулушканыңар дээш өөрүп четтирдим — дээн. Ооң соонда полковник олар-биле сеткил хандыр чугаалажы берген. Алышкылар ыраккы Саян ындында Тыва Арат Республикадан келгенин, олардан аңгы Никита, Терентий, Егор Шумовтарның оолдары Максим, Петр, Федор, Семен, Емельян болгаш оларның чээни Николай өске фронтуларда тулчуп турарын аңаа дыңнатканнар. Шупту чаңгыс черге чыглып «кээр болза, алышкылар он бир кижи, олардан бүдүн миномет батерейни тургузуп болурун, оларны бо полкче шилчидери-биле командылал черлериниден дилег кылырын оралдажырын чугаалааш, полковник олар-биле байырлашкаш чорупкан.

V

Чер аразы ырак болгаш Александр Терентьевич аалындан, төрелдеринден чагааларны дыка үр болгаш ап турган. Төрелдерниң сөөлгү бир чагаазында Петр, Федор, Емельян, Николай Шумовтар аңгы-аңгы фонтуларга кадыг-дошкун тулчуушкуннар үезинде маадырлыы-биле өлген дээрзин, Максим балыглангаш аалында чанып келгенин дыңнаткан. Ынчан Семен балыглангаш, олардан ырак эвесте Рыбинскиде госпитальга чыткаш, сегээн. Ооң дугайында 1943 чылдың июль 5-те «Правда» мынчаар бижээн:

«...Аар-берге тулчуушкунга Семен Шумов эвээш эвес фашистерни узуткаан... Үрели берген пулемедун Шумов октапкаш, автомат-биле чепсегленгеш, тулчуушкунну үргүлчүлээри-биле чаштып чыдып алган. Ынчан эрес-дидим дайынчы дайзынның оңгузунче чаштып, үнгеп четкеш, ону гранатазы-биле буза берипкен. Оон немец пулеметту тып алгаш, дайзынның чадаг шериглеринче бүлгүртүп эгелээн. Фашистерниң атаказы ойтур шаптырган. Сөөлзүредир Семен акыларының миномет расчедунга немежип кирген...»

С. ШОЙГУ.

(Уланчылыг).

ТАЛАНТЫЗЫН БАРААЛГАТКАН

Эрткен хүннерде Тывага Коми АССР-ниң ыры болгаш танцы ансамбли чедип келген. Бир дугаарында олар уран талантызын кызылчыларга бараалгаткан.

Коми өөнүктерниң аразында алдарлыг артистер хөй. Коминиң артистери Кызылга болгаш Туран хоорайга ойнааннар.

ЧУРУКТАРДА: Коми АССР-ниң ансамблиниң ойнакчылары уран күүселделер үезинде.

О. ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

«АНАЙ-ХААК»

Хоочун башкы, шүлүкчү, ажылчын корреспондент Ч. Д. Ондар он чыл бурунгаар Сут-Аксы ортумак школазынга «Анай-хаак» чечен чогаал бөлгүмүн организастаан. Өөреникчилерни чогаал теориязынга өөретпишаан, оларның бижээн кыска шүлүктерин, чечен чугааларын кичээлдерге сайгарып, арга-сүмезин ол кадып турар.

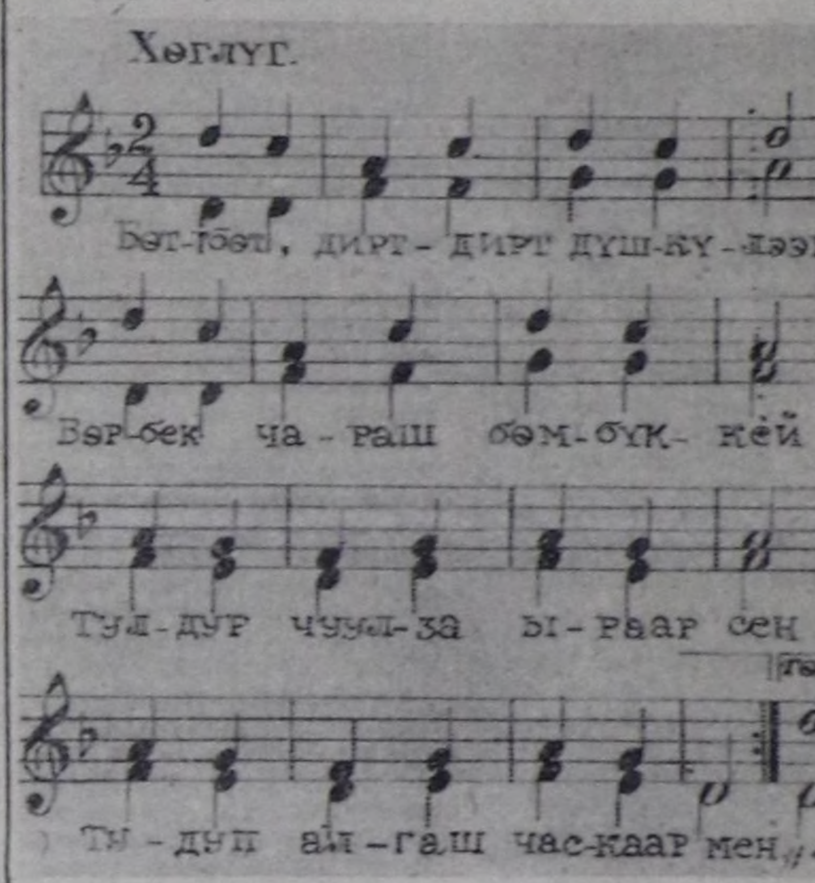
Бөлгүмнүң чамдык киржикчилери «Дамырак» чечен чогаал каттыжыышкынында киржип, боттарының мергежил талазы-биле белеткелин уламчылап турарлар. Амгы үеде киржикчилерниң саны он ашкан. Аяна Куулар, Роберт Ондар, Мерген Ховалыг болгаш өске-даа идегелди берип турарларның шүлүктерин «Анай-хаак» хана солунга парлаан. Ону школага келген ада-иелер безин сонуургап номчуп турар. Хана солунну районнуң Культура бажыңынга база аскан. Демир-үжүк шепеллезин кылып чоруур чалы салгал, шынап-ла чиирбейлер дег өзүп, мандып орарлар.

Б. ОНДАР.

БӨМБҮККЕЙ

Уругларга чаа ыры.

Сөзү С. ТАМБАНЫЫ. Аялгазы Б. ДҮПЧҮРНҮҮ.

Бөт-бөт, дирт-дирт
дүшкүлээр
Бөрбек чараш бөмбүккей.
Тулдур чуулза ыраар сен.
Тудуп алгаш часкаар мен.
Ала шокар бөмбүккей
Агаар үттеп үнүптүң

Ам бо дораан бадып кээп,
Алыжымны часкаар сен.
Холдар баштап чүгүрген.
Хоюг, чымчак бөмбүккей,
Уругларны хөлзедип,
Ужуп шурап кииски-ле.

ТВ

НОЯБРЬ 30-ДЕ

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 — «Үе». 8.45 — Ратниг гимнастика. 9.15 — Док. телефильм. «Дөрткү улдуң азы амыдыралдың формулазы». 9.25 — «Спортлото» тиражы. 9.35 — «Будильник» 10.05 — «Совет Эвилелинге бараан боол тур мен!». 11.05 — «Эртенги почта», Музыкалыг дамчыдылга. 11.35 — «Аян-чорукчулар клуву». 12.35 —«Музыкалыг киоск». 13.05— «Кодээниң шагы». 14.05 — «Кадыкшыл». 14.50 — «Ералаш». Уругларга баштактаныглыг журнал. 15.00 — Останкинонуң Концерт студиязынга ССРЭ-ниң Педагогика эртемнерниң академиязының корреспондент кежигүнү, психологтуг эртемнерниң доктору Ш. А. Амонашвили-биле ужуражылга. 16.35 — «Тоол аалдап келген». Мультфильмнер: «Өлүг даңгына болгаш чеди маадыр дугайында тоол», «Алдын аскыр-дагаа дугайында тоол». 18.00 — «Делегей панорамазы». 18.45 —Суг полозунга Европа чемпионазының маргылдаазы. «Динамо». (Москва) — «Шпандау-04» (Барыын Берлин). 19.15 — РСФСР-ниң Улустуң артизи К. Плужников Н. Метнерниң романстарын ырлаар. 19.30 — «Кинопанорама». 21.00 «Үе». 21.35 — «Гармонь ойна». 23.00—Телекөрүкчүлерге кино байырлалы. 23.30 — 23.40—Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАГ

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.20 — «Ыраккы Чөөн чүк». Киножурнал. 8.30— Аваның школазы. 9.00 — Чогаадыкчы аныяктарның концерти. 9.35— Орус чугаа. 10.05— Прокопьевск хоорайның улустуң хөгжүм херекселдерниң оркестриниң концерти. 10.30— Таджик ССР-ниң телевидениезиниң программазы. 11.30 — «Делегейниң музыка культуразының эртинезинден». А. Н. Скрябин. 12.20 — Делегей болгаш аныяктар. 12.55 — Бистиң корреспондентилер чугаалап тур. 13.25 — «Революциядан төрүттүнген». Хөй сериалыг уран-чечен фильм. 3-кү фильм — «Чалбыышта». 14.45 — «Амыдыралдың чажыттарынче». Эртем-тайылбырлыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 15.05 — «Москваның күзү». Совет музыка фестивалының концерти. 15.50 — Мультфильм. 16.05 —«Илбичи адыгжы». К. М. Веберниң ынакшыл операзы. «Земперопера» деп Дрезденде театрның шиизи. 19.00—«Дириг амытаннар дугайында». 20.00 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». «Балдыр-бээжикке белек». 20.20 — Баскетболга ССРЭ чемпионады. Эр кижилер. «Строитель» — «Жальгирис». Минскиден дамчыдылга. 21.00 — «Үе». 21.35—23.20 — Көрүкчүлерниң дилээ-биле «Хууда билдингир». Уран-чечен фильм.

Редактор В. С. ШАРАВИЧ.

КИНО

НОЯБРЬ 30-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «И еще одна ночь Шахерезады» 11.50, «Конец операции «Резидента» 9.00, 13.20, 16.10, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Мультсборник. «Ну, погоди!». 9.30, 11.00, «Отряд» 13.30, «Игры для детей школьного возраста» 17.00, 18.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Оранжевый дождик» 12.00, «Под огнем» 13.40, 16.30, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Армия Трясогузки снова в бою» 10.00, «Оцеола» 11.40, 13.40, 15.40, 17.40 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Девочка из города» 13.30, «Соучастие в убийстве» 15.00, «Судьба резидента» 17.00 шактарда.

ТЕАТР

Ноябрь 30-де.

Л. ГАВРИЛОВА.
«АҢЧЫ-КАРА БОЛГАШ АҢГЫР-ЧЕЧЕК».
Ийи кежегелиг хөгжүмнүг шии. Эгелээри 12 шакта.

В. БЕЛОВ.
«АРЫГ СУГ КЫРЫНДА»
Ийи кежегелиг драма. Эгелээри 18 шакта.

Солун кижи-биле ужуражылга

ЭЖИМ АКТЁР ДУГАЙЫНДА

— Сеңээ айтырыглар салбас болза, көрүкчүлерниң сеңээ ынаа ол, а удурланыкчыларың чок болур болза, чүге-даа салым чогунну көргүзүп турары ол... — деп, сураглыг актер Элгуджа Бурдули ынча дээр. Грузияда эң сураглыг кижилерниң бирээзи ол. Амыдыралга хөйнү көрген-даа.

Мен баштай ону режиссер Ираклий Квирикадзениң «Эштикчи» деп кинозуидан көрген мен. А ооң соонда «Грузия-фильм» студияга ужуражы берген бис. Ооң чоорту таныжа бердивис. Кинога бир дугаар ооң канчаар ойнаанын ынчан-на билип алдым. Шыны-биле алырга, берге роль, бут-биле ойнаар...

Фильмниң кол маадыры, сураглыг болгаш дуржулгалыг актер, танцылаар чүве-дир. Ооң ролюн күүседир кижи тывылбаан. Ооң Элгуджаны ойнап көөр кылдыр режиссер дилээн (Тбилисиге аңаа чедир танцылаар кижи чок турган).

— Канчаар боор, чепшээрежипкен мен. Институтка өөренип турдум, стипендияга немере черле херек болгай... Институтту дооспадым: ачам чок апарган. Дуңмаларым азыраар апарган мен. Бензин кудар черге ажылдай бердим. Үш чыл ажылдадым. Ооң соонда мени режиссер Самвел Гаспаров эскерип кааш, кинога ойнаарын сүмеледи. Ойнадым-даа. Бүгү-ле чүве ынчаар эгелээн чүве...

Ону кижи эскербейн баар хире эвес кижи. Түрза—узун, тутса — мөге деп чугаалап болур. «Ындыг бүдүштүг кижилер биске херек» — деп, режиссерлар чугаалаар.

Элгуджаның кинога ойнаан рольдарының дугайын чугаалаар дивейн-дир мен.

Ол дыка хөй киноларга тырттырган. Ооң сөөлгү болгаш нарын ажылдарының бирээзи — «Хөкпештер көжүүшкүнү» деп фильмде кол роль.

Ону кинога тырттырган режиссерлар ооң профессионал мергежилиниң шала четпезин эскерип көргеннер. Актер школазынга ол өөренип чорбаан болгай. Ынчангаш ындыг. Ынчалзажок ролюн эгезинден-не ол ынк өөренип алыр. «Алмазын» чүгле хоюглаары артар. Ажылга бүгү бодун бердинниптер, кончуг-ла кызымак кижи.

...Тбилисиге бир-ле катап чедип келгеш, хоорайның амыдыралы-биле таныштырарын оон диледим. Чөпшээрешти. Кайа барбадывыс дээр: ёзулалдарга — кудаларга, иизы-бүрү шайлалгаларга, сактышкын дойларынга. Грузин мындыг чаңчыл бар: таныры бажыңга эжиң сени киирген болза, аңаа ооң төрели дег хүндүледир сени, оларның чаңчылдарын-даа сагыыр апаар сен.

Ол чораш, Элгуджаны дыка эки биле берген мен. Хоорайның Верий кварталынга чораан бис. Тбилисиниң шаандагы чаңчылы ында ам-даа хевээр артып калганын эскердим. Ол кварталдан урап чүүлдүң дыка хөй кижилери үнген. Элгуджа база. Ону аңаа кинонуң сылдызы ышкаш эвес, а хамыктың мурнунда эш, өңнүк, кожазы кижи кылдыр хүлээп алыр чорду.

— Бодум кварталымга мени улус амыратпас. Мээң ажылымны чугаалажып-ла эгелээр, кино критиктеринден-даа артык!... Мецээ мынча деп чеже-даа катап чугаалааннар: «Элгуджа, кол-ла чүве — багай рольдарга черле чөпшээрешпе. Чүү-даа дизе! Акша төгериниң четпейн барза, биске чугаала, дузалажыр бис, багай рольдарга черле ойнавайн көр!». Биргээр чугаалаарга, ол аңаа-ла кожуп каан состер эвес. Верий квартал мээң ёзулуг-ла шинткекчим болгаш сүмелекчим чүве — деп, Элгуджа чугаалап орду.

Ол хүн Элгуджа каш-даа удаа ырлаан. Катап-катап диле турган. Үнү чараш, хоюг дыңналыр кижи, сагыштыг-сеткилдиг тыыра туда бээр.

Элгуджа кино көөрүнге, ырлаарынга болгаш аът мунарынга ынак. Аът мунуп алган турда, ону көргеш, оон ада-өгбелери ёзулуг-ла дайынчылар чораан болгай аан деп кижи бодап каар.

Элгуджадан интервью албаан мен. А мооң адаанда айтырыглар болгаш харыылар аңгы-аңгы үелерде чугаалар аразында дыңналган чүүлдер-дир. Ынчалзажок ооң дугайында хөйнү билип алырынга олар дузалаар боор деп бодадым.

— Кижилерде кандыг мозу-шынарларны эң-не үнелээр сен?

— Харылзааларга, аазаашкыннарга, хүлээлгелерге шынчы болгаш топтуг болур чорукту. Эштеринге ак сеткилдиг болгаш - ажыт-чажыт чок чугаалажыксаар чорукту үнелээр мен. Сеткилинде өйүп чоруур чүүлдү чажырып-ла чорааш чоор боор. Бодунуң дугайын эвээш билир болза, ол дугайында чугаалаары берге болбайн аан. Ындыг кижилер эвээш эвес. Ындыг мөзү-шынар база үнелиг болбайн аан.

— Хостуг шагыңарда чүнү кылырынга ынак силер?

— Кижилер-биле хөөрежиксээр мен. Кижилерниң амыдыралы — ол дээрге оожум чалгыглардыг болгаш коргунчуг боралгактарлыг океан-биле дөмей чүве-дир. Бир дугаар ролюнга ойнааным фильмниң маадыры эштикчи дег, океанда эштип-ле, эштип-ле чораан дег, чамдыкта бодап кээр мен.

— Ат-сурааң ыңгып турарынга таарыжыр сен бе?

— Аажок! Кажан мени улус таныыр кааргa, өөрүүр мен. Ону дедир утказы-биле чугаалаар кижилерге бүзүревес мен. Ол дээрге тоглунуушкун-дур.

— Кижиге кол чүве чүү болур ужурлугул?

— Болунга бүзүрелдии.

...Эжим Элгуджа Бурдули дугайында, ынаныштыг кижи болгаш эки актер дугайында чугаалаар дээн чүвем амдызында бо-ла ийин. Амдызында бо-ла. Чүге дизе ол ам-даа хөйнү кылыр дээрзинге бүзүрээр мен.

Сергей ИВАНОВ.
(ПМА).

БАЖЫ ЭЪТТЕНГЕН БАПЫЙ-ООЛ

Эргим Мергелдей! Каа-Хем районда «Бурунгаар» совхозтуң чолаачызы Бапый-оол Ондар дээрзи бистиң совхозка ажылдаары-биле 1982 чылда өске районда көжүп келген. Амгы үеде Кара-Суг деп черде совхозтуң чылгызын кадарып турар.

Кожүп келгеш үр болбаан-да-ла, чылгычывыстың «чезихолазы» коступ, «Оорлаар Бапый-оол» деп атка-даа чединди.

1982 чылдың күзүнүнде совхозтуң хойжузу Буянды Даш-оол чээрби ажыг хойну Бапый-оол Ондарга оорлаткан. Оорга удур кеземче херээн оттурган турган. Бир чыл болганда, Бапый-оол оорлап алганы хойларын кадарчыга эгидип бээрге, когараан кижиниң дилээн ёзугаар херектиң истелгезин ара соксаткан. Ол чорук оорга өөредиг болбаан. Ол-ла чылдың сентябрьда кожавыста совхозтуң хойжузу Оюн Хүртүй-оолдуң коданыдан үстүн чоруткаш, эргин кыштаанга чедип келген турган он ийи өшкүлерин ол бузуруп, дойлап каан.

Бапый-оол улам бажы «эъттенип», оор херээн уламчылап, 1983 чылдың сентябрьда Бадарчы Маадыр-оолдуң бир, Василий Артынаның ийи инектерин оорлаан. Дөрт дугаар инек оорнуң коданын чаза таварып үнгеш, чана маңнап келген.

1985 чылдың сентябрьда Бапый-оол Ондар бистиң суурнуң чурттакчызы Пётр Аяның ийи инээн ийи моллургазы биле кады оорлап алгаш, соп чиген.

Ам чоокта болган таварылганы бижип көрейн. Бапый-оол Ондар бо чылдың сентябрь 24-те суурда төрелиниң инектерин сүрүп алгаш чанып бар чораш, бажыңнар чанынга оъттап чораан Андрей Багай-оолдуң сес өшкүзүн, ийи хоюн инек-биле кады сүрүп алгаш, кодаңынга аппарып, мунгаш кажаага кажаалап алгаш турда, ээлери истеп чеде бээрге, кажааже чагдатпаан, ойладыпкан. Даартазында олар таныжы Василий Степанович Паршинин-биле баргаш, өшкүлерин ап алган.

Бапый-оолдуң бистиң суурга көжүп келгеш, чонунга чедирген «ачы-дузазының» чартык-чамдыын бижиирге мындыг. Күш-ажылчы эвес орулга киирип ап чурттаарлар-биле чидиг демисел чорул турда, бистиң Бүрен-Хемде «хоочураан» оорнуң кара турарзында аажылап турарын көрүп, дыңнаарга дыка-ла чаржынчыг-дыр. Оорнуң аяа долар үези келбээн бе?

Улус депутаттарының Каа-Хем район Советиниң күүсекчи комитединиң иштики херектер килдизи, Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң истелге килдизи бо оорну оожургадыр үе келген деп бодаар-дыр бис, Мерген Мергенович.

О. САЛЧАКАЙ.

АЖЫЫ-БИЛЕ ЧУГААЛААРГА

Сой хемниң кыдыында чурумалдыг калбак хадыыг арга-эзим эдээнде ол чаптылган. Балгазын санаторийи үндезилеттинип тургустунганындан бээр дөртен ажыг чылдар эртип, бо үениң иштинде аңаа келген кижилерниң кадыкшылын быжыглаарынга улуг ужур-дузалыг болуп келгенин билир бис.

Ооң тургустунганының баштайгы үезинде аңаа чүгле чаңгыс корпус турган болза, ам мында ийи каът чаа корпус, клуб, библиотека, почта, чунар-бажың дээш өске-даа объектилер бар. Бо дээрге бистиң партиявыстың болгаш чазаавыстың кижи дээш хүн бүрү сагыш салышкынының ачызы-дыр.

Эде тургустунуушкун чер-черде калбарып, эртем-техниканың чедиишкиннерин нептередип турар бо хире магалыг үеде ол санаторийниң экономиктиг баазазы улам сайзыраар, харысалга улам бедиир ужурлуг деп бодаар бис. Чүге дизе совет кижиниң кадыкшылы чоннуң болгаш чурттуң эң улуг байлаа болгай. Ындыг турбуже бо санаторийде чамдык четпес чүүлдер база бар. Ол үүрмек чүүлдер эвес.

Ылаңгыя ажыл-агыйжы эвес, кижи факторунче сагыш салбас чорук санаторийде бар. Чижээ, ында почта безин ай хире үеде хаадлыг турүп, дыштаныкчылар чагаа-бижик чорудар дээнде беш километр черде Балгазын суурже шуужуп турдувус. Ол ышкаш санаторийде радио, оюн-тоглаа организастаар массовик, баянист чок. Лекция, беседа болуру ховар. Кайы-даа черлерден шии, концерт келбестээн. Спорт шөлдериниң дериглези эргижирээн, долгандыр херими буступ калгылаан чыдар. Чайын-на ийи каът корпусче көшкен турган, күзүн дедир-ле эрги корпустарже көштүвүс — септелге кылып турар. Ооң чылдагааны чаа тудугда чедир кылдынмаан иштики үүрмек ажылдың хөйүнде. Столоваяда чемненилгени дежурный эмчилерниң, сестраларның талазындан контрольга ап, сагылга-чурумну быжыглавас чоруктар база бар.

Четпестерни үениң негелдезинге дүүштүр чайладып, эде тургустунза-ла эки боор.

Д. ООРЖАК.
Таңды район.

ШЫН. Редакцияның адрези: 667000. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 3, Телефоннары: редакторнуң 2-24-33, редакторнуң оралакчыларының 2-35-24, 2-23-54, харысалгалыг секретарьның 2-23-35, секретариаттың 2-23-35, партийжи амыдырал болгаш үлетпүр килдистериниң 2-31-75, пропаганда болгаш совет тургузуг килдистериниң 2-37-13, чагаа килдизиниң 2-41-27, информация килдизиниң 2-20-60, культура килдизиниң 2-23-54; кодээ ажыл-агый килдизиниң 2-21-47, корректорларның 2-27-41, бухгалтерияның 2-12-45. солун келбейн барганда 2-32-75 телефонче долгаар.

Солун неделяда 6 катап үнер.

Чагыг № 3411.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле комитединиң типографиязы, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1. ТС—01044.